Szilágyi S.

27494

ERDÉLY
IRODALOMTÖRTÉNETE
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

Friedrich Schuler von Libloy: Kurzer Ueberblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens, von der ältesten Zeit, bis zu Ende des vorigen Jahrhunderts. Hermannstadt 1857.

Erdélyen, egész a legújabb időkig, historiai jognál vagy adomány leveleknél fogva, három nemzet uralkodott, két táborra osztva nyelv és nemzeti sajátságok által. Mert mig a mágyar szivesen szövetkezett Attila ott talált utódaival, s hat kőtörvényét, előjogait és hagyományos intézményeit tiszteletben tartá, a germán élemmel nem olvadhatott össze. Ez helyzete minden előnyét felhasználva, külön szabadalmakat, kiváltságokat eszközölt magának, s már jeruzsalemi Endre korában, két évvel a magyar Magna Charta kelése után. Mindig gondja volt az 1224-iki „Privilegium Andreanum"-ot megújítni s újakkal szaporitani. Szeretett ezek sánczai mögé zárkozni, hogy ekkép a három nemzet politikai coordinatioja által nemzeti önállóságot biztositson magának, még azon időben, midőn ez égető kérdés szóba sem jött. S végre azt is elhitte, hogy a déli vidék pesználiltja volt,

SZEGED
József A. Tudomány Egyetem Könyvtára

mely a telepités következtében sajátjává lett, és általa tartatott meg a koronának. Mindez hatással volt fejlődésére, mely az egyszer megkezdett s a többiekétől eltérő úton haladt folytonosan.

De azért a mult század vége óta épen nem szokatlan dolog azt olvasni, hogy a civilisatiot Erdélyben a szászok tarták fen s terjeszték el. Ezt az eszmét Schlötzer koholta s az érdekeltek könnyen hozzá szegődtek. Mintha bizony a véka alá rejtett gyertya vezér-szövétnekül ragyoghatna! Hiszen csak a mult század végén II. József engedte meg, hogy Szebenben házat más is birhasson nemcsak szász, földbirtokot pedig a szász funduson csak pár év óta szerezhet idegen. A szász nem vegyült és nem vegyített. Nem fogyott és nem szaporodott *). Csak levéltárait növelte, de gondja volt, hogy abban őrzött kincsei profán szemek előtt zárva legyenek. S midőn életében rosz napok következtek be, meghajolt a vihar előtt, de már az első napsugárt bámulandó tapintattal fel tudta önérdekében használni. Csak ennyi szivósággal, következetességgel s ezen az úton maradhatott fen a viszontagságok sajnálatra méltó hazájában, a századodokon által sors üldözte földön, melyen lakott, oly tiszta és vegyitetlen állapotban, milyenben betelepíttetett, a nélkül azonban, hogy bármi tekintetben vezéri szerepet vitt volna Erdély népei között.

A három nemzet unioja **), melyről első tudomásunk Zsigmond korából maradt fen, bárha már korábban is létezhetett, legtöbbet a szászoknak használt. Akarta ugyan egyik is másik is védelmezni jogait Zsigmond ellenében, s ez elegendő ok volt a kápolnai egyesülés létrehozására. A szászok ezen felül oly kiváltságokat is féltettek, melyeken municipálitásuk egész épülete nyugodott, s mely őket a beolvadástól biztositá. Ezekben tartá meg őket a három nemzet unioja, s kapcsolatban azokkal izolált helyzetök és a bevándorlás hagyományainak megőrzése jövő fejlődésöknek is irányt adott. Hogyan s minő befolyást gyakorolhatott volna ily állásában más nemzetek fejlődésére?

Mindennek szükségeskép az irodalomban is éles nyoma

*) 1572-ben 200,000-en voltak: tehát annyian mint ma. Korábban többen lehettek, mert gyarmatjaik közűl több elenyészett.

**) Az oklevelet közölte Schlötzer Urkunden 46-ik lap.

maradt. Meg kelle azon látszani a haza szétdaraboltságának s a külön nemzeti irányoknak : magyarnak és szásznak, melyek mindenike külön alapon feküdt, s mely még napjainkban is két (de csak két) külön irodalom létezését okozza. Schuler úr mindazáltal az ezen czikk fölött idézett munkájában azt állitá, hogy az egyetemes erdélyi irodalom german alapon fejtődött s german befolyás alatt állt. Azt hiszem, e czikkek kimutatják ez állitás alaptalanságát.

Az erdélyi irodalom két fő ága a hittani és történeti irodalom. Mi az egyházi irodalmat illeti : látni fogjuk, hogy a reformátio első éveit kivéve, — midőn a magyar hitújitók is a Luther elveivel tértek vissza Wittenbergából — sehol, még a szász földön sincs akkora germán befolyás, mint a mekkorát a „Rövid irodalomtörténet" irója lát. Még inkább meggyőződünk erről, ha a történetirodalmat vizsgáljuk, úgy a mint fejlődött a feldolgozók által választott latin példányok nyomán, és a memoire-irodalmat, a hol semmi iskolának sincs nyomán, s az előadás egyszerűsége és naivsága nem mutat külföldi mintára. Külbefolyás helyett merőben más hatások nyomait mutatja Erdély történetirodalma : olyakat, melyek a classicai formák tanulmányozásából, egymás vagy elődjeik munkáinak ismeréséből, többnyire és leginkább pedig a korszellem hatása által származnak. Sőt még azon idegen tanárok sem telepithetének be idegen elemeket, kiket gazdag dotatio csalt be a protestans iskolákba, s ha hirök útat szerze is nekik a fejedelmek tanodáiba, de befolyásuk nem tolt fel a nemzet előzményeivel ellenkező formákat.

Igaz, hogy a reformatio terjedése óta mind inkább divattá, lehet mondani korszükséggé vált a külföldi egyetemek látogatása, s nemcsak papságra készülő iskolanövendékek, hanem a fő urak gyermekei részéről is. Németország, Németalföld s Nagy-Britania protestans egyetemeiben folytonosan valának magyar hallgatók, s hogy a szegények sorsa is könnyittessék, mindenfelé tétettek alapitványok. Az a tapasztalás, mit ezek itt szereztek, kétségkivül gazdagon gyümölcsözött a hazának, bár néha vallásos viszály magvait is hinté el. S épen ez az alap, mire fekteti Schuler úr azon hitét, hogy az erdélyi irodalom a külföldi tanulmányoknak viszhangja volna, hogy tudósai inkább receptiv mint productiv szellemmel birnak, s még a történetirodalom terén

sem mutatkozik eredetiség. Oly állitás, mely Erdély irodalmának egy korszakára nézve sem mondható. Hogy itt nem utánzásról, hanem legfölebb utánnyomozásról lehet szó, mutatja azon körülmény, hogy a magyar egyházak sőt még a szászok is a külföldi̇től nagy mértékben eltérő egyházalkotmánynyal birnak, mely egészen önmagából fejlődött ki. A polemia, mely ezekért és ezek körül folyt, bizonynyal befolyással volt e fejlődésre, de az általános vallásos elvek mellett a nemzeti érzülettel összefolyt nézetek, vélemények kerültek szőnyegre. Az idegen elemet mindig távol tarták épen magok a tudósok, mihelyt az ujitott tan a nép egy részének vérévé vált. Az angol puritanizmus ellen nem egy keserű harczot vívtak. A külföldről azzal, vagy más ujitási eszmékkel visszatért ifjak mindenkoron hatalmas ellenállásra találtak, s a szigorú és meggondolt emberek soha sem mulaszták el könynyelműségöket szemökre lobbantani azoknak, kik „nem vették gondolóra az egyház állását a hazában, sem a sarkpontot, mely körül annak alkotmánya forog“*). Ha a theologiai tudományosság kiindulási pontja nem is volt magyar, de csakhamar magyarrá lett az, átmenve a nemzet vérébe, fejlődését annak szelleméből merítve és növelve.

A többi tudományágakban sem mutathatunk fel uj rendszer-teremtőket, reformatorokat, kik uj alapokon, uj elveket emeltek volna érvényre. De hát azon nagy neveken kivül, a kiket századok szülnek, nincsen-e productiv erő? Nem érdemli-e meg az iró nevet, ki a nemzet szellemével megegyező alapon ültet át? ki fejti, terjeszti s bővíti azt, mire külföldi tanulmányok s önszemlélődés vezették s a nemzet életével megegyező rendszert alkot, mint Apáczai Csere János? S különös, hogy Schultz ur épen az erdélyi történetirodalmat sújtja leginkább. Ez „egy egész korszakon át csupán a phantasia müveiből s emlékiratokból áll“, szerinte. Megfogjuk látni, mennyi súlya van ez itéletnek; mi kevessé tanulmányozta Schuler ur, a mit tolla alá vett; mennyire követi előképét (Vorbild, mint maga mondja) Schuller Károlyt, ezt a higgadt, komoly, megfontolt történetnyomozót.

Nem vagyok elfogúlt a szász irók érdemei iránt, s elismerem, hogy különösen egy század óta szép eredménynyel működ-

*) Szilágy Benjámin szavai a puritan Tolnai ellen.

nek az erdélyi tudományosság, jelesül a történet-irodalom terén. De bizonyos fájó érzés fog el, midőn látom, hogy nehánynak elfogultsága bizonyos kérdésekben határt nem ismer, s hogy az jelesbjeik közül is többnek megvesztegette tollát. Ezek az urak — de csak ezek — nem tudnak szabadulni az eszmétől, hogy betelepitésök az országba „ad retinendam coronam" történt, hogy a magyar királyoknak természetes szövetségese volt a többi barbar és féktelen elem ellen, s hogy a mi civilisatioval csak bir Erdély, mind tőle kapta. Schuler úr a szabad elvű szász párthoz tartozik, mely ugyan, működésében független álláspontot s a magyar iránt vonzalmat tüntet ki: az érintett balfogalmaktól mindazáltal ő sem tudott megszabadulni, midőn az erdélyi irodalmat annyira szegénynek s a germán irány, helyesebben példányok elterjedését oly általánosnak állitá, hogy „az erdélyi irodalom megirásának csak kisérlete is ferdének fog tetszhetni."

A hallgatás, mely ez állitást az egyetemes magyar sajtó részéről követte, mintha annak igazságát elismerné, a magasztaló szózat, mely más részről a művet, mint kitűnőt tüntette fel, birtak rá, hogy czáfolatába az összes erdélyi irodalom feltüntetése által ereszkedjem. Hanem e téren kevés az előmunkálat. Valóban használható és becses életrajzi gyüjteményeket tudunk felmutatni: de ennél több — egyes folyóirati czikkek kivételével — nem is történt. Schuler ur volt hát az első, ki egy rendszeres munkát készitett, melyben mint ő maga mondja, „nincs ugyan kritika s hiány is van elég, de legalább meg volt a becsületes szándék," s különben is csak „jogtörténeti források gyüjtése közben szerzé annak anyagját." Et voluisse sat. Ez őszinte vallomás bizonynyal, de aligha elfogadható mentség — régi tévedések registrálásáért s az adatok kritikátlan összehalmozásáért, kivált mikor még egész korszakok irányának meghatározása is tévesztett. Ily botlás azonban nem oly természetű, hogy egy két czáfoló czikk felhozásával kiigazítható volna. Be akarom az egyetemes erdélyi irodalmat mutatni fejlődése, hanyatlása s újra emelkedése minden korszakában, öszhatásában s vezér-elveivel. Nem követelek magamnak csalhatatlanságot: de egyről hiszem biztosíthatni az olvasót, hogy t. i. nem leszek oly elfogult a szász munkálatok iránt, mint Schuler ur a magyarok irányában volt.

Első fejezet.

Erdélyben, mint mondók, három uralkodó nemzet s négy bevett vallás volt a legujabb időkig: a nemzet mindazáltal politikai egészet, s unioja bevégzett tényt képezett. Ez mint elv, mindig kétségbevonhatlan maradt. A küzdelmek, mik nemzetiségek vagy vallásfelekezetek mint ilyenek közt folytak, soha sem akarák a már egyszer érvényre jutott elvet megdönteni. Azok még ez esetben is más természetűek voltak. Báthori Gábort személyes boszú ingerelte a szászok sanyargatására; a jezsuiták kitiltása pedig, — oly tény, mely katholikus államokban is előfordult — soha sem volt demonstratio a katholicismus ellen. A nemzeti és vallásos türelmesség elve ellen maga a nemzet soha sem harczolt, még akkor sem, midőn 1590-ben némelyek azt vitatták, hogy a szászok „adventitii et inquilini" *) s midőn az 1736-diki országgyülésen szóba jött, hogy azok „pro sufferendo onere" **) hivatnak az országba.

De ha az elv tiszteletben tartása csorbítást nem is szenvedett, ha a politikai egység ténye fen is állt sértetlenül; a felekezeti s nemzeti szétdaraboltság nyilatkozványa más úton még sem maradt el. A tanácsterem, a fejdelmi udvar egyesítheté, de a közélet, a vallásos meggyőződés, a nyelv s még ezeknél is inkább a különféle institutiok válaszfalat emeltek a székely lófő, magyar zászlós ur és a szász polgár-aristokrata közt. Elkülönözve, össze nem keveredve éltek egymás mellett, mindenikök külön institutioinak árka mögé vonva magát. Ez összenemolvadás különböző erkölcsöket, szokásokat, hajlamokat fejte ki bennök, minek legvilágosabb bizonyítványait találjuk az irodalom-történetben is. A magyarok erdélyi irodalma a german ajkuakétól nemcsak nyelvre nézve különbözik. Adták legyen elő bármi nyelven is élményeiket vagy elmélkedéseiket, folytatták legyen bár magyarul, latinul vagy németül vitatkozásaikat, mindenik munkáján meglátszik a születés, nemzeti erkölcsök befolyása. Még a magyar polgárok „memoriale"-jei is más szellemet mutatnak, mint a szászokéi.

Mindez természetesen a későbbi idők következménye. Mert a XVI. század előtt szó sem lehetett önálló erdélyi irodalomról.

*) Miles Würgengel 151.
**) Benkő Transilv. I. 578.

A dák civilisatio nyomait a romaiakkal folytatott harczuk emészté föl. Sarmisegethusa, Sandava s a többi dák helyekből semmi építészeti emlék sem maradt fen. A hatalmas Cotiso, kinek legyőzetése Horáczot örömriadalra birta*) s Dekebal, az utolsó dák, a történetben is csak annyiban említtetnek, mennyiben Roma ellen küzdöttek. Az itáliai hóditók több nyomot hagytak magok után: telepjeiket, melyeknek töredékei összevegyülve a benszülöttekkel, az elfajzás és szolgaság szomorú képét állítják előnkbe, s építészeti emlékeiket. De a caesarok több mint másfél százados uralmának csodaműveit a népvándorlás kora összerombolta. Nyugotnak védbástyája, keletnek kapuja volt Dacia. Az urali „vadon"-okból kiözönlő népek mindnyája keresztül vonult rajta dúlva rombolva s nem emelve semmi állandót. Csak a székely nép tartá fen magát bérczei közt, firól fira megőrizve szokásaikat s hagyományaikat Attila királyukról. Végre a magyarok állandósíták magokat birtokában, könnyű szerrel meghóditván az itt talált s szolgasághoz hozzá szokott népet, mely civilisatio tekintetében — bár köztök már a keresztyén vallás is kezdett terjedni — a hóditók alatt állt. De Túhutum az anyaállamtól több tekintetben függetlenül kormányzá. E függetlensége megmaradt utódai alatt is —, kik közül unokája I. Gyula korában Hierotheus mint püspök a görög-keresztyén vallást hirdeté, — egész Szent-Istvánig, ki azt a kis haza szerencséjére eltörlé, azon háború folytán, mely közte, mint a keresztyén hit terjesztője, s a vezér II. Gyula, mint az ősi hit védelmezője közt támadt, sőt tovább szent Lászlóig, kinek korából már oklevéli bizonyítványnyal tudjuk Erdély meghóditását felmutatni**).

Erdő elve*[3]) az anya államtól függött a mohácsi vészt követett időkig. Politikai kormányzata királyi helytartó kezében volt, — ki, ha Árpád véréből származott, vezér, különben vajda nevet viselt. Tehát története egészen összeolvadt Magyarországéval, melynek vallását is a pogányságnak lassankénti kiirtása s az

*) Mitte civiles super Urbe curas, occidit Daci Cotisonis agmen! Od. III. 8.

**) L. Codex Dipl. I. 437. mely első oklevél, hol Torda és Aranyos erdélyi helyek emlitetnek. Erdély aligha volt az előtt állandóan elfoglalva.

*[3]) Az az erdőntúli föld.

utolsó bálványos várak lerombolása után, osztá. S ha ezekhez hozzá gondoljuk, hogy ez időkben miben állt a köz és társas élet a nyomorgatott falukban s a büszke várakban, nem fogunk bámulni külön irodalom hiányán, melynek e korban vallás és történet voltak főbb tárgyai, s melyek Erdélyben épen azok levén mint Magyarhonban, abba egészen beolvadtak. Az egyes helyi eseményekre sokkal kevesebb gondot fordítottak, s kevésbé tarták fontosoknak, hogysem feljegyezték volna, pedig tulajdonképen ezekből állana Erdély akkori története. Nem csuda, ha e korból kevéssé tudunk többet felmutatni az okleveleknél, s ezek is történelmi tekintetben becsesek lehetnek: de irodalmi szempontból szegények *).

De hogy a külföldről behozott lovagok a műveltségnek oly nagy apostolai lehettek volna, mint némelyek állítják, nem tudom elhinni. Azon pedig nem bámulok — mint Schuler ur — hogy irástudók jobbadán csak klastromokban találtattak, mind a mellett, hogy a székelyeknek saját hun irásjegyeik voltak? Ez azon időben épen nem volt föltünő. A három nagyobb tanintézet — a gyulafehérvári, kolosmonostori és szászsebesi — kevés volt az országra nézve. Külföldön tanulás pedig nem divatozhatott akkor, midőn az tudott legtöbbet, ki legjobban forgatta kardját. De a szász földön meglehetősen el lehettek terjedve a kisebb iskolák **) mivel a városi vagy papi hivatalba léphetésnek azok bevégzése volt fökelléke. A földnépe . . . a rabszolgák s azokból lett jobbágyok, az oláhság nyomorult, elhagyott állapotban volt. S nem is hihető, hogy köztök iskola lett volna oly időben, midőn valamit tudni csak a kolostorbelieknek volt szükséges.

Épen nem csoda hát, ha a műveltség ügye parlagon hevert. A várak harczizaj s fegyvergyakorlatok szinhelyei voltak: a he-

*) Neugeboren próbát tett az erdélyi vagy ezt illető oklevelek összegyüjtésére s az Árpádháziak 300 éves uralma alatt csak 63-at tudott kimutatni.

**) Schuller káptalani határozatokra hivatkozik. Különben a prázmári — egy kik szász helység — iskola nyomai történetileg felmaradván, alaposan következtethetni, hogy az elemi iskolák nagyon el voltak a szász földön terjedve. A szászsebesi iskola nyomát a „Tractatus de moribus etc. Turcorum" czimü 15. századi munka tartá fen, a gyulafehérváriét egy Szeredai által (Not. Cap. Alb.) közlött oklevél.

gedősök dalaíból pedig, kik a tornákat s lakomákat régi dicsőség fölemlegetésével fűszerezték, semmi sem maradt ránk. Egy két neven s egypár munkán kivül alig tudunk egyebet felmutatni. Azok dicsőségének is a külföld volt színhelye. Itt hát töredékekről s nem összefüggő történetről lehet szó.

Egy regényes és költői alak emelkedik ki jeruzsálemi Endre*) korában: Klingesor, születésére nézve szász, előkelő s vagyonos ember, s nagyhirű szerelemdalnok a magyar király s német herczegek udvaraiban, 52 verseny-éneklésben kivívott diadala legyőzhetlen hírt szerze neki, midőn Hermann türingiai tartománygróf udvarában ellenkezőről kelle meggyőződnie. Klingesor ugyanis, ki egy versenyéneklés eldöntésére hivatott meg Endre udvarából a tartomány gróféba, itt Wolfram dalnok által legyőzetett. Csillagvetési tudománya s feketé mestersége mit sem használt ekkor, bár azok egy névezetes jóslathoz segiték. Thüringenbe érkezte után ugyan is egy éjen a csillagok állásából megmondá, hogy „most született a magyar királynak leánya. Ennek egész élete szenvedés lesz, mígnem végre a szentek közé fog számláltatni. A tartomány gróf fiának neje, Thüringiának pedig édes anyja leend.“ A jóslat beteljesült. S midőn 1211-ben a tartomány gróf Endre udvarába követeket küldött a 4 éves Erzsébet elhozására, Klingesor ezekkel visszatért Magyarországba, hol Endre királytól 3000 marka ezüst évi fizetést kapott, de honnan Gertrudis királyné megöletése után visszatért Németországba. Klingesor a német szerelem dalnokok közt kitünő helyet foglal el. Erős volt a sötét allegoriákban, tulvilági legendákban s astrologiai képletekben: s ez adhatá ördöngösségének hirét**).

*) Schuler ur az Árpádok korában első és egyetlen erdélyi történetirónak Paulus erdélyi püspököt tartja, mint a ki volna az elhirhedett Anonymus. Nem akarok oly dolgot czáfolni, mit az egész világ tud, hogy másképen van. (Anonymus I. Béla jegyzője volt s talán Erdélyt soha sem látta). Polemiát sem akarok vele kezdeni azért, mert (Dümmlerre hivatkozva!) a névtelent rosz hírben álló s nem hiteles korregény-irónak nevezi. Azt mondom Schulernek, a mit Palacky mondott Dümmlernek: (Zeugenverhör a cseh tud. társ. Évl. V. 9 k.) „az ő és társai czáfolatát legjobb az időre bízni, mely mesterséges hypothesiseiket ugy is lerontja.“

**) Lásd: „Minnesänger aus der schwäbischen Zeitpunkte, hol Klingesortól költemények vannak közölve. — Pray Vita sanctae Elisa-

E név s a hozzá kötött egy két versenydal a bizonyos tekintetben jellemzetes emlék, mi az Árpádok korából fenmaradt. Az egyetlen irodalomi élet, mi a kolostorokon kivül a várakban föllelhető volt, a költők dalversenye csengő serlegek közt a tán csak fél óra előtt küzdő bajnokok mulattatására szánva.

A vegyes királyok korszakából már más forma emlékeket birunk az igaz, csak annyiban erdélyieket, mennyiben iróik ott éltek vagy születtek, de mindenesetre bizonyságait annak, hogy mindazt, mit az akkori magyar-országi irodalomról följegyzének, Erdélyre is alkalmazhatni, mint a mely az anyaállamtól épen nem maradt el. A magyar nyelvtörténet nagy kárára a Demeter erdélyi püspök alatt divatozott magyar agenda elveszett ugyan, de más megmaradt latin emlékek előhaladt tudományosságról tesznek bizonyságot.

Erdélyi Boetius*) nevü dominicanusnak jelentékeny philosophiai munkái maradtak fen. Mély elmü philosoph, theológ és sok oldalú tudós volt, kit szerzetének évkönyvei méltó tisztelettel emlitnek s ki mint Aristoteles magyarázója Toldyt azon mindenesetre alapos véleményre birta, hogy a középidőben felsőbb iskoláink philosophiaja alatt egyenesen Aristoteles fejtegetése értendő. Egy munkájában a világ örökkévalóságát már nem annyira hittani, mint bölcselkedő szempontból vitatja. De bizonynyal ő nem volt egyetlen, ki az erdélyi kolostorokban philosophiával foglalkodott.

Ugyan ezen korból — melyben az erdélyi philosoph élt — nagy Lajos fényes korából, midőn Magyarország hadi dicsőség és szellemi nagyság, külfény és belmiveltség tekintetében Európában első helyen állt, ezen a történeti téren is maradt fen egy kitűnö erdélyi író munkája: János küküllei esperes müve, mely Thuróczy kronikájának 3-dik részében mint önálló van közölve. Tárgyalja Nagy Lajos életét koronázásától haláláig. Thuróczy lelkesült, de sok helyt dagályos és czifra előadásától kronikásunk egyszerü irálya nagyon eltér. Amaz gazdag a hasonlatokban, ez kedélyes naivsággal sorolja elő az eseményeket s nem a szavak,

bethae. — Kölesy Magyar Plutarch IV-ik k. — Seivert Nachrichten von Sieb. Gelehrten.

*) Seivert s nyomán Schuler minden helyes ok és alap nélkül dánnak tartják. Pedig a de Dacia elnevezés eléggé elterjedt volt.

hanem a tények fel emlitése által akar hatást előidézni s ha nem is művészi, de történet-forrási becscsel mindenesetre bir*).

A következő uralom — Zsigmond fényes és czifra uralma — lezajlott a nélkül, hogy más kitűnőbb irodalmi nyomot hagyott volna maga,után, mint több miscekönyvek közt az Aurifaber Mihály kis csűri plebánusét, melyet ő a Theodoriké nyomán szerkesztett a szebeni káptalan hasznára, s két névtelen, török fogságból menekült erdélyi munkáit, kiknek egyike 1436-ban német nyelven irta a törökök krónikája, hite, szokásai czimű művét, mig a másik, ki 1438-ban Szászsebes ostromakor esett fogságba s latin koriratában a törökök erkölcseit, szokásait, gazságait s a maga 20 éves fogsága történetét tárgyalja. De a Magyarországban élénkülő irodalmi élet, a gyakori érintkezés külfölddel, — mely nagyobb vala ez időben, mint az azt megelőzőkben — a pécsi (Lajos) és budai (Zsigmond korából) egyetemek virágzása gyaníttatja, hegy az anyaállam miveltségétől Erdély sem maradt hátra s hogy az ismeretek néhol már a várak bástyái között is kezdének terjedni, habár a városok jelentékeny része német telep levén, azok közigazgatási nyelve német volt. A szász nemzet egyetemes czéhrendszere Zsigmond korából**) latin nyelven készült ugyan, de már egy századdal utóbb Nagy-Szebenben német jogkönyvet és czéhrendszabályokat találunk*³). Másfelől alig vonható kétségbe, hogy a Moldvába száműzött husziták tól azok tanával együtt magyar bibliájok is elterjedt Erdélyben. E körülmény a nemzeti irányt az egyházban is kezdé terjeszteni. Mátyás udvarában egy erdélyi követség sürgeté, hogy a szentségeket többé ne diák, hanem magyar nyelven szolgáltassák ki. A király pártolta ez ohajtást s Geréb László erdélyi püspök meghagyta káptalanjának, hogy az Agendát magyarra forditassa egy vagy két megbizottja által.

Mátyás korában a tudományosság ügyét hazánkban fényes polczon látjuk. E nagy király Erdélynek nemcsak uralkodója, ha-

*) Kiadta Schwandtner s többen. Magyarra forditá Orosz József 1760.

**) Kivonatilag közölte Seivert a Windisch Magazinjában II. 281. s köv.

*³) Toldy Irod. tört. II. 59. — Grimm Politische Verwaltung im Grossf. Siebenb. III. k. 12.

nem fia is volt: ő Kolosvártt született, hogy melyik házában az ó-várnak, azt földieim ma is büszkén mutatják. Hire és nagysága a történetiróknak egész körét gyüjté udvarába, kik közül nem egy ihletetten tárgya magasztossága által műbecsssel biró munkát hagyott hátra. Irodalom és művészet virágzának, mint soha az előtt, „magok a musák is" mondja egy csaknem egykoru*), „Magyarhonba költöztek." A királyi udvar gyűlhelye volt a tudósoknak, kik itt Olászország példájára tudományos egyletet alapitottak. Az ezzel egykorú erdélyi — hihetőleg szász — egylet nem ennek, hanem a Bécsben székelő „d u n a inak volt fiókja**). Nyomot maga után egyik sem hagyott. A tudósok lakmározása — mert abból állt az egyesültek összejövetele — nem volt alkalmas a tudományok terjesztésére, s igy nyom nélkül enyésztek el, miut korszerűtlen intézmények.

Mátyás nagyságának fénye a következő szláv dynastia szomorú idejét is megvilágitá. A hanyatlás e korában nem szállt egészen alá a tudományosság. Bécsben s másutt is számtalan magyar és erdélyi hallgatta*3) az egyetemi előadásokat. Külföldön több erdélyi typographus emléke maradt fen*4) Irók is már nagyobb számmal voltak, kik a tudományok különböző ágait mivelték ugyan, de túlnyomólag nagy részök mégis latin versirással foglalkozott. Róma irodalmát nem ismereteik gazdagitására s műformája elsajátitására, hanem szolgai utánzásra használták. Horácz szellemdús dalai, Virgil nagyszerű epopoeaja versbe szedett krónikák vagy szellemtelen alkalmi versek előképeivé lettek. Mindegy. Mindnyája hatott.

Ez irók sorát (1493-ban) kolosvári Csuda Miklós (de Mirabilibus, mint maga nevezé magát) elhiresült hittudor és hitnyomozó az igaz boldogságról s elővégzésről irt mun-

*) Paulus Cratensis. Janus Pannonius 1512-iki kiadásában.

**) Schuler ur azt mondja, hogy a budait (mely sodalitas Litteraria Ungarorum nevet viselt) Celtes alapitá, kinek társulata volt a Societas Danubiana. Celtesnek a budaival semmi köze sem volt. Különben Schuler ur szorgalmasan registrálja a régi tévedéseket.

*3) Kurz Nachlesejében (I. 37.) közli a magyar tanulók procuratoraiuak neveit ez időből. Számos erdélyi fi van köztök.

*4) Tudom. gyüjt. 1817. I. f. 73. Toldy Irod. tört II. 32. többen vannak elősorolva.

káival, a költőket pedig Stierőxel nyitják meg, ki születésére nézve olmüczi német, magát Taurinusnak nevezé. Mint gyulafehérvári kanonok irta munkáját: Stavromachia, egy 5 énekre osztott hősköltemény*), melyben a Dózsa zendülését irja le. Mindazon mythologiai háttér mellett is, mely e hősköltemény ben itt ott szerepel, nem egyéb az versbe szedett krónikánál, egyes emelkedettebb helyekkel, hol a parasztok dúlásait irja le, egyes nem érdektelen episodokkal, de minden compositio nélkül, úgy hogy benne bizonynyal többet fog találni a történetiró, mint a műbiró. Egy másik munkája a Daciában talált kövekről értekezik. Stieröxel kortársa Székely Ferencz kolosmonostori apát hozzá egy exasthicont írt, de a mely korántsem szerze neki akkora hírt, mint megöletése tulajdon cseléde által épen azon éjjel, midőn Erdélyt elárulandó, szökni akart**). A pórzendülés szerzőjének egy másik kortársa és barátja Wolfhárd Adorján ünnepeltebb nevet hagyott hátra. Ő mint bécsi tanár a romai classicusokat magyarázta, sőt Horáczot ki is nyomatta. Janus Pannoniusnak 1512-iki kiadásában jelentékeny részt vett, írt latin alkalmi és nem alkalmi verseket, elegiákat, s általában kortársai előtt mint tudós és erkölcsös ember, kitünő tisztelet tárgya volt*6).

E Bécsben élő erdélyi tudósoknak társa s barátja Kopenitz Márton*4) tanár s több ízben dékán az egyetemnél. Előbb disznódi pap s végre bécsi polgármester volt. Wolfhard*5) éles itélő tehetségét s mély tudományát bámulja. Egyetlen munkája maradt hátra, naplója*6), mely azonban nevezetes történeti fontossággal bir tárgyánál fogva, minthogy az Eitzinger-féle zendülést tárgyalja, melyben Kopenitznek is jelentékeny része volt, s mely Maximilián halálát fel akarta használni az örökös államok

*) Első kiadása Bécsben készült 1519-ben. Ujra kiadta Engel monumenta Ungaricaiban.

**) Miles Würgengel 53. l.

*3) Gr. Kemény József az egykorú Camers Jánosra hivatkozik.

*4) Schuler ur könnyen osztogatja a „rosz hírben álló" czímet. Kopenitzet is igy nevezi. Különben ugy látszik, hogy irodalmi működéséről épen semmit sem tud.

*5) Az I. Miksa császárra irt Panegyrisében, melyet Kopenitznek ajánlott.

*6) E még kiadatlan naplót tudtomra csak Buchholz használta fel Ferdinánd történetében.

kormányzási formájának megdöntésére. A Bécsben székelő kormány helyett az austriaiak egy mást választottak, s az egész rendszert alkotmányossá akarták változtatni. A régi kormány menekült s midőn Ferdinánd Bécsujhelybe érkezett: az uj kormány igazságot követelt. Ferdinand törvényszéket tartott. A régi kormány vádolt, az uj védte magát négy gyülésen át. Végre a főherczeg kimondta az itéletet: a nép kegyelmet nyert, 12 ellenzéki tag halállal lakol. Az itélet kimondása után Ferdinánd még trónján maradt, várva, hogy az elitéltek kegyelmet kérjenek. De egyikök sem szólalt fel. A kivégzettek közt volt Kopenitz ellenzéki polgármester is. (1522.)

Egy más, a Jagjelek udvarában élő irodalmi kör tagjai voltak a két Piso. Közülök Istvánról alig tudunk többet, minthogy koszorus költő, s a „Sodalitas septemcastrensis" tagja volt. De rokona Jakab méltán említtetik kora szebb tehetségei sorában. Született Medgyesen *). De korán tekintélyes névvel kelle birnia, mert II. Julius pápa idejében mint királyi követ több időt töltött Romában, honnan a lengyel udvarba küldetett Zsigmondot s Ulászlót a törökök elleni hadviselésre birni, de sem ennek, sem egy másik követségnek, melyet épen ez országban hasonló czélból X. Leo rendeletére végezett, semmi sükere sem lett. Azonban maradt fen más eredménye: ugyanis az 1514. lengyel-moszkva hadjáratot egy levélben leirta s a Jagjelek kegyét megnyervén, II. Lajos király nevelésével bizatott meg. Piso szellemdús s mély elméjü barátja Erasmus a királyra nézve ezt Thurzó püspöknek irt levelében „nagyobb szerencsének tartá, mint azt, hogy király", s barátja magasztalásában épen nem fukarkodik a szavakkal, kit növeltje is fontos államügyek elintézésével tisztelt meg. De a király szerencsétlen halála s jószágai elpusztulása sietteté Piso halálát. Munkái levelek és költemények. Azokban sok a szellem. Ezek leginkább epigrammok. Egy gyüjteményke az egyetemi könyvtárban őriztetik **), kedélyesség, ép humor és szellem kellemes olvasmánynyá teszik azokat s igazolják a tiszteletet, mely Pisot a királyi udvarban környezé.

*) Benigni Transylvania II. k. 94. l. van közölve egy oklevél, mely ezt kétségtelenné teszi. Schuler ur Pisót korán túl a Szapolyai korszakban virágoztatja.

**) Ezeket Seivert adta ki „Nachrichten"-jeiben. Egy más gyüjtemény Bécsben 1554-ben látott világot.

Még e környél is távolabb vidéken maradt fen a szász születésü Erdélyi Miksa (Maxim. Transylv.) neve, ki Spanyolországba menvén, ott nősült. Leirta V. Károly korában, kinek titoknoka volt, a kastiliaiaknak a molukki szigetekre tett útját, mely munka a fölfedezőkéi közt látott világot. Egykorúak költeményeiről is emlékeznek.

Ime Erdély irodalmi s tanügyi képe a Jagjelek elhunytáig. Szomorú kép! melyen kevés a vigasztaló, kevés az örvendetes. Belmiveltség létezését csak sejtelem utján tudjuk. A könyvnyomás hasznai még nem hatottak el Erdélyig: legalább alig akadunk annak nyomaira. Tudósaink közül is vajmi kevés működött a hazában. Nagyobb részök külföldön élt s csak annyiban valának erdélyiek, mennyiben ott születtek. Más nyelvről, mint latinról, szó sem lehet oly időben, midőn egy költő ajánló levelében nyilván kéri: „et tironem poetam ab Ardelionum vipereis lingvis tuae auctoritatis patrocinio defensato.“ *) De szükség vala ez időt is ismernünk, hogy a következők emelkedésének történetét annál inkább méltányolhassuk.

Az emelkedés a reformatio megszilárdultával s még inkább Erdély elszakadásával kezdődik. A nagyszerű szellemi küzdés előjelei már második Lajos uralmának utolsó éveiben mutatkoztak.

A németországi humanisták föllépése előkészité a kedélyeket az egyházszakadásra, s midőn az véghez ment, a magyar király birtokában fogékony keblekre talált. Erdélyben szász kereskedők által lett ismertté, s (1520) Szebenben és környékén terjedni kezdett. Kálmán Mátyás szebeni plebános, ki épen ez időben hunyt el s mint egy krónika iró mondja: „már látta az igéret földjét, mintegy Mózese az uj vallásnak,“ nem lépett fel ellene s utódai is hiában akarák a királyi és érseki rendeleteket teljesedésbe venni **), hiában égeték meg nyilvánosan Luther könyveit *[3]) a reformatio Pemflinger Mark, a szászok grófja, védelme alatt kevesebb mint husz év alatt végrehajtatott. A láng, melyet ez s a Budán megégetett Grynaeus könyvárus máglyája gyujtott, vészes kitöréseket okozott volna, ha az országos politikai szerencsétlenség el nem oltja.

*) Wolfhard a Kopenitzhez irott ajánló levelében.
**) Ungarisches Magaz. IV. 165.
*[3]) Miles Würgengel. ad. an. 1525.

A mohácsi vésznap megsemmisíté a Hunyadiak minden irányú törekvéseit. Buda műkincsei, az ország tudományos élete, a kath. clerus részint semmivé lettek, részint erejöket veszték. Csak a pártok marádtak fen, csak azok nem engesztelődtek ki, mint hajdan V. László sirjánál. Egy rész támaszkodva az 1505-iki végzésekre, hazai királyt akart. Szapolyaiban, mint a pórhad leigázójában egy új Mátyást vélt feltalálni. De sánta Báthory s néhány oligarcha czimborája oly uralkodót kivánt, kinek kevésbé lehessen módjában a Jagjelek korában megszokott garázdaságait fékezni. Igy az ország három részre szakadt: Szapolyai, Ferdinánd s a török alatt. S miután mindhárom fen tartá magát, az ország szétdarabolása is megmaradt. Ennek volt következménye Erdély más fél százados függetlensége, miálatt ott a politikai önállóság saját nemzeti létet, virágzó irodalmat s olykor emelkedő műipart fejte ki. De mindez belviszályok s véres tusák közepett ment véghez. A béke napjait ritkán élvezheté, ritkán fejtheté magát annak malasztjai alatt. Vagy önnönlétéért vagy az anya álam mellett, melyhez minduntalan sovárgó szemekkel tekinte vissza, fogott fegyvert. Néha zsibadt ereje végkép elveszni látszék. De annyi rugalmasság volt benne, hogy mindannyiszor felüdült, s nemzeti önállóságának szép és maradandó emlékeit tudja felmutatni.

Erdély önálló irodalmi élet tehát a separatioval kezdődik, de a leopoldi hitlevél keletkezésén túl terjed egészen a Rákóczy mozgalmak lecsendesültéig. Azzal itt is, mint Magyarhonban, beáll a hanyatlás kora, s mi azután következett, azt jobbadán csak az önálló élet kutatásának tekinthetjük.

Második fejezet.

A mohácsi vészt követő napok koránt sem valának alkalmasok az ejtett seb behegesztésére. Kül háborúk, belversengések s török foglalás teszik azok történetét. De a két király küzdelme igen is alkalmas volt a reformatio terjedését előmozditni. Mindenikök többet gondolt pártja növelésével, mint alattvalói hitével. Ha egyik is másik is adott ki szigorúbb rendeletet s ha utóbb Martinuzzi akarta is magát keménynek mutatni, soha sem vettekerélyesb rendszabályt teljesedésbe. A kath. egyház sem tudott semmit utába állitni. A gyulafehérvári püspöki vagyon

Bodó Ferencz kezébe esett*). A bitor hatalmasok megfékezésére pedig vajmi kevés példa van! S bizonynyal egész Erdély bevette volna Luther tanát, ha Perényi Péternek a vajdaságban utódai az újitott valláshoz ragaszkodnak.

Végre úgy látszott, hogy a nagyváradi béke kiegyezést hoz létre az országban. Legalább consolidálta mindenik uralkodónak birtokait. De midőn Szapolyai nősült s néje utóbb egy fiúval ajándékozta meg, kitünt, hogy a Szolimán által különben is el nem ismert béke ingó alapon nyugszik, melyet aztán Szapolyainak halála és végrendelete teljesen felzavart.

Ez alatt a hóditó török segitség, mely János király fiát s örökösét akarta atyja trónjára emelni, befészkelte magát Buda birtokába. Izabella királynő a csecsemő herczeggel menekülni kényszerült s Gyulafehérvárt választá székhelyéül. Erdély ez ideig még mindig csak tartomány s túlsulyának alapja csak ez átköltözés által lőn megvetve. Mire Izabbela odaért, már az új hit legnagyobb részében el volt terjedve, s annyival inkább, mert ott termékeny földre talált különösen a szászok közt, kik nagy számmal látogatták a külföldi s leginkább a wittembergai egyetemet.

E körülmény következtében a mily mértékben hanyatlott a kath. tanügy, épen oly mértékben emelkedett a protestáns. Nagy Szebenben már 1522-ben nyitott Hächt János protestáns iskolát, kinek egyik tanitványa faluról falura járt mint az új hit terjesztője s azt egymás után többen követték, a mint a helységek áttértek, hol vagy az illető pap vagy ha a község vagyonosabb volt, a rector tanitott. Némelyek ez iskolák közül közép tanodákká lettek, hol humaniorák is tanittattak, mint a segesvári. Gielius alatt a szebeni, hol Gemmarius Tamás 1529-ben nyomatott egy nyelvtant**) stb. Mindez a közmiveltség terjesztésére igen jótékonyan hatott, melynek kifolyása volt, hogy az országban egymásután állittattak fel nyomdák, sőt oly jelentéktelen helyen, mint Abrudbánya, hol „Komedia*³) Balassi Menyhért árultatásáról" nyomatott ki.

*) Mint Pázmán állitja Kalauzában.

**) Azon véleménynek, mintha ez évben Szebenben nyomda lett volna, czáfolatát lásd Kurz Mag. II. 345 s követk.

*³) Schuler ur szerint Baselből Krakkóba ment mint Izabella ki-

A protestantismus erdélyi bölcsője tehát Nagy Szeben volt, hol Szapolyai küzdelmei, ellenállások és fenyegetések daczára is terjedt s végre Rámási plebános által befejeztetett. De e helyi mozgalomnál, mely csak az első lendületet adta, sokkal fontosabb, nevezetesebb s az egész szász nemzet életére behatóbb volt az, mely Brassóban vette kezdetét a honfiai által méltán magasztalt Honter és köre föllépése következtében.

Honter családi néven Grasz János, fia egy brassai szűcsnek (sz. 1498) bevégezvén tanulmányait kora szokása szerint külföldi útra indult. Lengyelországon és Krakón át Németországba ment s bejárta Baselt, hol Reichlinnal ismerkedett meg, Wittembergben Luthert hallgatta? A reformator szavait s Reichlin tanítását mélyen lelkébe véste, és soha egy perczig sem tagadta meg azokat. Annak csendes és szelid kedélye s ennek példája hatottak rá. Első munkája — Grammatikája a lengyel ifjúság számára 1532 — már megjelent, mire — 1533 — szülővárosába visszatért, s megkezdé sokoldalú működését. Nyomdát állított fel, melyen kiadta s terjeszté Luther irományait, s mely hatalmasb propagandjává lett az uj vallásnak szónoklatainál is. Anyja házánál iskolát nyitott s előbb itt és később a templomban nyilvánosan tanított. Brassó birája s előkelő hivatalnokai példájára apostolkodása mind több több követőt szerze az uj hitnek, mig végre 1542-ben az egész Barczaság áttért, 1544-ben pedig a szászok közönséges gyülése elhatározá, hogy egy és ugyanazon szertartással éljenek *).

E közben kiadta Cosmographiáját (1534, későbbi években bővítve) melynek első könyve latin hexameterekben írt csillagászat, másodika földleirás; bocsátott közre latin grammaticat, több szemelvényt különböző irókból, a polgári jogok összegét szász székek használatára, (1544), Agendát a lelkészek számára, s 1542-ben a brassai és barczasági egyházak reformatioját (Wittembergben Melanchton is kiadta s ellátta előszóval). E munka — az

rálynő nevelője. Állitását nem tudom honnan vette. Gróf Kemény kimutatta, hogy sem Wittembergben sem Baselben nem tanult, sem Izabellának „informatora" nem volt. De ugy látszik Schuler ur mit sem tud róla. (Kurz Mag. I. 389.)

*) Schlötzer I. 95. Közölve az illető oklevél.

ugynevezett Libellus Reformationis, melyet a szászok elfogadtak hitvallásuk zsinórmértékeül, s melyre hivatalnokaik megesküdtek — vonatkozásaiért nagy zajt ütött, a wittembergi reformator által magasztalásokban részesült, s csak most kezdette a világi hatalom szemeit a brassai események felé fordítni. János király, kinek türelmessége mindenesetre nagyon mozditá elő az uj tan terjedését, már ekkor nem élt.

Izabella királynő mindenható tanácsnoka Martinuzzi a brassai mozgalmakat nem nézte csendesen. Ő Hontert nehány brassai tanácsossal Károlyfehérvárra (1543.) idézte. Honter nem mert megjelenni a nagyváradi püspök előtt, s maga helyett az ékesszóló Glatz Mátyást küldte, mint a szász követség fejét. Ezek az után benyujták Honter Apologia Reformationis czimű kézirati munkáját a királynőnek De nem annyira e terjedelmes s ügyes szerkezetű munkának, mint azon körülménynek, hogy Martinuzzit kormányzó társa Petrovics Péter ellensulyozá, köszönhető a követség minden bántalmak nélkül maradását*) természetesen a protestantismus terjedésének nagy hasznára.

A következő 1544-ik évre esik a brassai gymnasium alapitása Honter által, mely 3 év mulva egy uj épületben ünnepélyesen megnyittatott s mely sok időn át, mint a szászok példánygymnasiuma, virágzott. Ugyanazon év szélesb tért nyitott Honter működésének is. Az addigi brassai pap (Jöckel Jeremiás: kevéssel azelőtt nősült), belátva hogy e mozgalmas idő másforma erőt kiván az egyház élére, leköszönt. Helyét Honter foglalta el, hogy működését most már terjedelmesb körben folytathassa De e pályája rövid volt mert öt év mulva már meghalt. Honter munkás ember s sok oldalu tudós vala. Költő, philosoph és természettudós; ezeken kivül a fametszésben is jártas. Példája és becsületessége honfitársaira nagy hatást gyakorlott, s ha e körben, melyet ő teremtett, őt senki sem is érte utól, ennek tekintélye s tudományossága okozák, hogy Brassó minden szász város fölébe emelkedett.

Honter körének két tagja Fuchs főbiró s egy polgár állitták fel Erdélyben (1546-ban) az első papírgyárt, mely elég csinos és jó papirt készitett.

*) Ez annyiféle variatioval előadott dolog Ilia (Ortus et Progressus 31.) Miles (Würgengel) szerint ekkép történt.

Honter körének legnevezetesebb tagja: Wagner Bálint, korában hires görög, philosoph és philolog, első tanára az uj brassai gymnasiumnak s 1549 óta oda való pap. Ugy látszik, hogy a Honter-féle nyomdát is ő vette át (megh. 1557.) Irt görög nyelvtant, szemelvényeket görög s latin irókból, egy görög Cathechesist, (1550) egy munkát a halál képeiről fametszvényekkel s kiadta a többi közt az egyházi énekeket és zsoltárokat. Mert a reformatio következtében az egyházi éneklés egész szász földön német nyelven folyt, s nyoma van, hogy már 1526-ban Szebenben a Hächt házában*) német misét szolgáltattak.

Ez első irodalmi működésben túlnyomó az iskolai elem. Természetesen. Az akkor ébredező iskolai élet szükségeit kellett ki elégítni. A sajtó többi terméke nagy részint a wittembergi egyházi irodalom utánnyomása, mely a protestantismus terjedésére mindenesetre nagy befolyást gyakorolt. A két eredeti termék a Libellus Reformationis s a szász Jogösszeg Hontertől a vallásos és polgári életre gyakoroltak döntő befolyást, s azok sem teremtő erő művei. Az első reformatoroknak irodalmi érdemét sokkal felülmúlja a szónoki, melyet szilárdságok s kitartásokból merítettek. Az eredmény, melyet előidéztek, tanúskodik mellettök. De még nem vala minden megnyerve, még egy nagy és kemény tusát kelle kiállniok. S itt alkalma volt Szebennek vesztett túlsulyát visszaszerezni.

Az 1545-iki medgyesi zsinat elhatározá a papok élére superintendenst állítni **). E végzést csak az 1553-ki szebeni zsinat vette foganatba, midőn oda való pap Wiener Pált választá a szászok első superintendensévé *3). E város — hol a királybíró mint szászok grófja is székelt, — ekkép az egyházi és politikai kormányzásuk székhelyévé lett. Wiener következő évben áldozata lett a több mint 18 havon át dühöngő ragálynak, mely egész helységeket tett néptelenekké. Kit helyébe választottak Hebler Má-

*) Haner Hist. Eccles. Transylv. Lib. IV. 167.

**) Ut conjunctim ab uno episcopo seu superintendente generali dependerent. Haner Hist. Eccl. Transilv.

*3) Irodalmi működése, melyről Schuler ur emlékszik, ismeretlen előttem.

tyás hivatva volt a hatalmas ellenektől megtámadott vallását fentartani.

Éleinte Erdélyben egyedül a Luther tana volt elterjedve. Kolosvár, Torda, Enyed s a székelység nagy része ezen hitet vallá, melynek utjába János király türelmessége semmi akadályt sem vetett. A segesvári collegium Kálmáncsehi Sánta Márton kanonokot s Károlyi Sebestyén odavaló iskolaigazgatót hitében megingatá. Az előbbi csakhamar elhagyá Károlyfehérvárt s Magyarhonba ment, hol elragadó szónoklata s fáradhatlan munkássága a protestans ügynek épen oly nagy hasznára vált, mint később Erdélyben jellemszilárdsága. De ő Kálvin értelmét terjeszté, melynek fölvételére birta Debreczent, hol a képeknek az egyházból kiküszöbölését eszközlé, s Erdély jelentékeny részét, hol 1550-ig a Luther tana volt elterjedve.

De Kálmáncsehi, valamint Magyarország másik reformatora a dévai születésü Biró Mátyás is munkásságuknak nagyobb részét Magyarországban fejték ki. Erdélyben többet tett Kálvin értelme terjesztésére Heltai Gáspár.

Heltai születésének sem helye, sem éve nem tudatik. Wittembergben végzé tanulmányait, honnan 1535-ben Kolosvárra tért. Itt a szászok papjává választatott — a magyarokénak 1552-ből Gyulai István említtetik*). — Hogy működésének szélesb tért nyithasson, egy nyomdát állitott fel, mely mellé tért vissza mindannyiszor, midőn a szószékben végzé kötelességét. Első kiadásai közé tartozott 1550-ben Martinuzzi rendeletére a „Ritus explorandae veritatis in dirimendis controversiis" czimű hires nagyváradi korirat (ujra kiadta Bél), azt követék az ó testamentomnak tolnai névtelenek által fordított egyes részei. De csakhamar Csáki Mihály korlátnok pártfogása alatt s paptársa Gyulai, továbbá Ozorai s Vizaknai társaságában hozzáfogott a szentirás forditásához, melyből az ó szövetséget (1551—52) négy kötetben bevezetéssel, oldaljegyzetekkel és magyarázatokkal ellátva kiadta. Alapul a zsidó szöveget vették a Vulgata

*) Szilágyi Ferencz a kolosvári ref. eccl. Története. Quartalschrift IV. 271. Schuler ur Seivert nyomán 1545-ben lépteti fel Heltait Kolosvárt. A Quartalschrift idézett helye a kolosvári egyházi jegyzőkönyvet idézi, mely szerint Heltai már 1540-ben Kolosvárt volt. De Schuler ur minden tévedést vakon elfogad.

s más fordítások szemmeltartása mellett. Az uj szövetséget csak 10 évvel később s más társakkal egyesülve bocsátá közre. Heltainak első kisérleteit a biblia kiadására Martinuzzi meggátlandó a kolosváriakkal tetemes birságot fizettetett s nevezetes jutalmakat tűzött ki a reformatorok fejeire.

De meggyilkoltatása törekvéseit meggátlá. Ferdinánd további kormánya alatt pedig — mert Izabella királynő már átadta neki országát s attól távol élt — leszámitva némely teljesedésbe soha sem ment országgyülési végzéseket, még ennyi háboritást sem szenvedtek a protestánsok, nem maga a kalandor Stánkár sem, ki ujitásaiban tovább menve, bebarangolta Lengyel- s Magyarországot, s Erdélyben is városból városra s egyik főurtól a másikhoz vándorolva szabadon hirdeté tanait. S most külnyomástól nem tartva egy hosszas és elkeseredéssel folytatott belversengés vette kezdetét. Az 1552-iki szebeni zsinat nyilván kárhoztatta Kálvin követőit, kinek azonban tábora naponként nőtt, habár az épen ez időben Erdélyben mulató Kálmáncsehin kivül egyetlen nagyobb tehetség sem állott annak élén. Annyival hatalmasb volt az ellenzék: Heltai, kinek szelíd s a polemiatól irtozó lelkülete oly sokban megegyezik a Melanchtonéval, a kolosvári születésü Madár (Alesius) Dénes, ki tanulmányait külföldön végzé, s ékesszólásáért már ekkor tekintélyes pap volt, s mindenek felett a heves, türelmetlen de lángeszű Dávid Ferencz. Ez embernek nagy szerep jutott az erdélyi vallásos versengésekben. Fia volt egy kolosvári csizmadiának. Tanulmányait Wittembergben végzé. Onnan szülő városába jött s eleinte iskolatanitói hivatalt viselt. Tehetségét egész mérvben kifejté az 1556-iki kolosvári zsinaton, melyet épen Kálvin értelmének megczáfolására tartottak; s melyen a fenebb emlitetteken kivűl Hebler Mátyás szebeni superintendens is jelen volt. De Kálmáncsehit állitólag betegsége gátlá e zsinaton megjelenhetni. Kit maga helyett küldött, Szegedi hallgatással fogadta az ellenzék támadásait s igy e zsinat Kálvin tanának kárhoztatását kimondá. És most kiadta Hebler Elleboron-ját Kálmáncsehi és a kálvinisták megczáfolására.

Ugyanez év nevezetes változások előpostája volt. Az új kormány végrehajtói terrorizmus által akarták Erdélyt megtartani s elveszték azt. Izabellát és fiát kitörő lelkesedéssel fogadta az

ország, s az 1557 jun. 1-én tartott tordai országgyülés kimondá: „kiki azt a vallást vegye be, melyet akar, kényszerités nélkül", tehát a teljes vallás-szabadság elvét.

E perczt̄ől fogva Kálvin tábora még jobban nőtt. Heltai (már 1557) nem fogadta el a neki ajánlott brassai papságot — talán már ekkor ingadozott hitében - csak hamar azután a kolosvárit is letette, s helyét Dávid Ferencz, egyszersmind a magyar egyházak superitendense, foglalá el. És mert Juhász (Melius) Péter debreczeni pappal való ismeretségök megtermé gyümölcsét, nemcsak ők, hanem Madár Dénes is — tehát fejei a magyar lutheranismusnak — átállottak a Kálvin táborába. 1550 aug. 18-kán Medgyesre Izabella királynő disputatiót hirdetett, melyen épen a harmad évi gyülés hősei védték Kálvin tanát superintendens Hebler ügyes és heves támadásai ellen. S most a szász egyházak kimondották Heltai és Dávidnak kizárását — s ezzel a kálvinisták és lutheranusok elszakadása véghez ment, daczára, hogy még egyszer az 1564-iki enyedi zsinaton kiegyeztetési próbát tettek, hol Hebler és Dávid ujolag kitüntették erejöket a polemizálásban s hol a szakadás még nagyobbá lett, mert a Kálvin értelmét követők a már reformált fejdelem udvari papját, Madár Dénest, első superintendensökké választák. Hebler pedig kiadta (1561) a szász egyházak hitvallását az urvacsoráról, melyet czáfolat végett a reformáltak Heidelbergbe megküldtek, de válaszul az u. n. heidelbergi kátét nyerék, mint magok alkalmazása zsinórmértékét.

A reformátorok működéseit ez idő alatt a sajtó hatalmasan támogatta s e téren termékenységöket épen annyira bámulhatjuk, mint a másikon tevékenységöket. A fenebb elsorolt munkákon kivül adott ki Heltai egy iratot a részegség ellen (1551), magyar Agendát (1559.), Szent Dávid zsoltárait (1560.) ajánlva János Zsigmondnak, német kátét (1551.), egy latin hitvallást a megváltóról (1558), mely a kalandor Stankarus orvos ellen s annak megczáfolására volt irva, mintha ő tévtanát bevette volna, miután amaz épen ez időben igyekezett magának Erdélyben proselytákat szerezni. Jelentékenyebb működése, a historiai, későbbi időkre esik. — Barátja Dávid Ferencz is első iratait Stankar ellen intézte. 1553- s 54-ben két munkát

adott ki czáfolására. Három év mulva az erdélyi s alsó magyarországi papoknak az urvacsoráról egyező véleményét, 1558-ban pedig az ugyanaz évi tordai zsinat irományait bocsátá közre egy általa irt előszóval ellátva. E munkái szellemével a későbbiek ellenkeznek, mert még mindig a Kálvin értelmét védelmezék. S e téren bármily sikeres volt saját működésök, de irodalmi kört magoknak alig birtak teremteni. Csak midőn más térre mentek át, alakult hatalmas ellenzék eddigi barátjaikból.

A viszályok közepett s részben azok következtében Kálvin tana már annyira megszilárdúlt, hogy a bekövetkezett viharok sem tépheték ki a földből, melyben megfogamzott. A már két országgyülésen kimondott türelmi edictum épen a három versengő vallás törvényességét határozá el, s most, midőn a kiengesztelődés már remélhető volt, most lépett ki a küzdtérre egy negyedik, rövid élete alatt is váratlan gyors elterjedése következtében erős nyomokat hagyva maga után irodalmunkban.

Ez volt az unitarius vallás.

Blandrata György Kálvin tanához hajlásáért szülőföldjéről, Olaszországból, Genfbe menekült. De itt sem maradhatván Faustus Socinus hitvallásához ragaszkodásáért, Lengyelországot választá tartózkodása helyéül. Kálvin itteni hivei előtt leálarczozá az olaszt s habár hitének ünnepélyes megtagadása az üldözéstől meg is menté, örömmel fogadá 1563-ban János Zsigmond ajánlatát, ki őt udvari orvosává nevezte ki, a mely minőségben már anyját Izabellát is szolgálta. Az ifjú uralkodó többet gondolt udvara fényével, mint alattvalói hitével, s jobban szerette a pompás ünnepélyeket, mint az állam ügyeivel foglalkozást, mely a kis országban a két rávágyó hatalmasság közt se könnyü se mulatságos nem vala. Az olasz orvos működéseinek itt széles mezeje nyilt. Csak hamar behízelegte magát ura kegyébe s tudott magának tért teremteni, melyen inkább vallásos, mint politikai cselszövényeit üzhesse. Az 1564-iki enyedi zsinaton ő elnökölt, mint János Zsigmond*) képe, s Dávid Ferenczczel közelebbi megismerkedése csakhamar megtermé gyümölcseit.

*) „Virum gravem eruditum et in s. litteris non mediocriter versatum“ ajánlá a fejdelem leirata. Quartalschrift V. 319, van közölve e leirat.

E két ember kiegészíté egymást. Az orvos keveset értett a hittanhoz, de vallását szerette volna terjeszteni s e czélból egy eszes és nagyravágyó emberre volt szüksége. Az igénytelen kolosvári pap sovár szemekkel tekintett a gyulafehérvári udvar felé. Az egyesség megtörtént köztök. Madár Dénes elesett az udvari papságtól s helyét Dávid Ferencz foglalta el, első unitarius superintendens Erdélyben *), ki bizonynyal hiú volt rá, hogy hitujitó szerepét játsza, feje legyen egy új vallásnak s minden tehetségét annak terjesztésére fordítá.

A mint az udvar magát az új vallás követőjének vallá, az a magyar részeken hihetetlen gyorsasággal terjedt. Az enyedi colloquium után alig telt el két év (1566) s már is nyilvánosan taniták. A főurak közül is számosan áttértek, sőt midőn Károlyi Péter kolosvári iskolatanitó a hitujitásokért vádat emelt a két főnök, Dávid és Blandrata ellen, ezek alkalmat nyertek még azon évben a tordai és marosvásárhelyi zsinatokon bemutatni hitvallásukat, melynek számára 1567-ben Gyulafehérvárt a fejdelem nyomdát állitotta fel **) s nyomdásznak a bécsi Hofhaltert hozatta le Debreczenből, ugyanazt, ki Melius bibliáját is kiadta. S e sajtónak az unitariusok nagy hasznát is vették. Dávid Ferencz még az évben nyomatott egy „Utmutatást a mostani szent Háromságról támadott vélekedésnek megfejtésére", első unit. értelmű munkáját, míg nem sokára egy másikkal megmagyarázá „Mikép homályositotta meg az Antikrisztus az igaz istenről való tudományt." Blandrata pedig egy latin iratot bocsátott közre a szent háromság igaz és hamis ismeretéről, melyben a szent háromságot illustratiókkal is igyekezett gúny tárgyává tenni.

A lutheránusok s reformáltak minden ellenök intézett törekvéseikkel csak annyit értek el, hogy 1568-ban Gyulafehérvárt a fejdelmi udvarban a választott király s számos főúr jelenlétében zsinat tartatott. A vitatkozás marcz. 8-kán vette kezdetét s mindenik felekezet legjelesbjei megjelentek, élesre köszörülve tudományuk fegyverét. Birók voltak: Hebler, a szász superinten-

*) Lampe Hist. Eccl. Ref. 685.

**) Joannis Regis liberalitas typografiam unitariis concesserat. Haner Hist. Eccl. 281.

dens, Károlyi Sebestyén, Heltai és Fabricius a protestansok, Szegedi Lajos, Császmai s még más kettő az unitariusok részéről. Vitatkoztak a protestansok közül Mélius (vagy Juhász) Péter debreczeni superintendens, ez a türelmetlen s buzgó kálvinista, ostora Dávidnak és társainak, ki vallásos meggyőződését még a hegedősök számára is megirta, Károlyi Péter s még öt pap, — az unitariusok részéről Dávid, Blandrata, Basilius, Hunyadi, kik irodalmi téren is fölléptek, s Julanus. A vitatkozás tiz napon át folyt mindenik részről sok szenvedélyességgel, türelmetlenséggel s korántsem latolva kifejezéseiket, annyira hogy a békés természetü Heltai már a vitatkozás harmadnapján gyöngélkedés színe alatt eltávozott. Különösen Juhász logikája egész erejével verte ki az unitariusokat védbástyáikból. Végre a 10-ik napon a fejdelem felszólitá Blandratát, magyarázza meg János evangyelioma kezdetét. A zaklatott Blandrata legyőzetése érzetében megadta magát. „Berekedtem! nem értek a theologiához" mondá egész resignatioval. Mindazáltal a fejdelem legyőzetésöket diadallá változtatá, eltiltván a feleket jövőre a versengéstől. E vitatkozás történetét a protestans papok megbizásából még azon évben kiadta Heltai. Már a munka czime is az „eretnek" unitariusok ellen vala intézve. De midőn nem sokkal ezután Dávid Ferencz őt a maga részére nyerte (1570.), ujra kiadta más czimmel s előszóval ellátva, melyben bevallja kibékülését Blandratával.

De e tilalmat legkevésbbé tarták meg az unitariusok. A röpiratoknak egész özöne jelent meg. A névteleneket mellőzve, csak a főbbeket sorolom elő, képét adandó az akkori irodalmi mozgalmaknak. Balázs vagy Basilius vitatkozó a tiz napi colloquium alatt, kolosvári születésü, tanult Wittembergben, de Dáviddal a reformáltak s később vele az unitariusok értelmére tért: ez évben két munkát adott ki: a Credo magyarázatát s kérdéseket az igaz hitről. Egy kézirati munkával a szentiras azon helyeit czáfolá, melyeken a Háromság dogmája épül. Ugyan e tárgyról irt s talán csak épen ezt adta ki bővitve Enyedi György a kolosvári iskola tanitója s később superintendens, egy sokat utazott s gazdag ismeretekkel biró férfi. De midőn a nagy figyelmet ébresztett munka nyilvánosan megégettetett s eltiltatott, kinyomatták külföldön is. Még a későbbi

században is czáfolták. Császmai, bíró a 10 napi vitatkozás alatt, Sándor István dévai papot a Háromság tüzes védelmezőjét, a gyülés alatt külön munkával czáfolta.

Legnagyobb tevékenységet Dávid Ferencz fejtett ki. Ez egyetlen évben nyolcz munkát nyomatott Gyulafehérvárt; magyarázta a Jézus Istenségét — leirta a 10 napi vita történetét, de részrehajlással s párt-szinezettel -- kiadta az Istennek Máriától született fiáról a szent irásból vett tételeket, — az Álkrisztus ellentétét — s egy előkészitő levelet a tordai zsinatra, hol a Jézus istenségéről vitatkoztak. Három munkával felelt azon ellenzéknek, melynek központja Debreczen s vezére Melius volt. Egyben az 1567-ki debreczeni zsinatnak a háromságról szóló tudományát bonczolta, feleletül a Melius által kiadott munkára, mely hasonlag, mint a Dávidé, János Zsigmondnak volt ajánlva. Egy másikban Meliusnak a leendő váradi zsinatra kiirt propositioit czáfolá. E munka 2-ik része — a 10 napi vita alkalmából merítve — János első fejezetét magyarázza. Egy harmadikban a Melius tana hamisságát bizonyitá*).

Ennyi mozgalom és tevékenység híre külföldre is elhatott. Különösen Major György wittembergi tanár (1569.) czáfolta Dávidot s Blandratát, mire ők egyesülten feleltek. De Major továbbment, egy levelével megkereste Csáky Mihály korlátnokot, hogy az eretnekséget tőle telhető módon gátolja. S most valóban ugy látszott, hogy az ingatag fejdelem elvonja magát tőlök. A Nagy-Váradra hirdetett disputation a Jézus istenségéről, maga is jelen volt, s kimondá, hogy ő nem ragaszkodik az unitariusokhoz, csak meg ákar győződni, ha vajjon valóban a szentiráson alapul-e tanitmányuk? E vetélkedés történetét kiadta Dávid még ez évben Kolosvárt, valamint ugyanakkor s ugyanott hetvenegy predicatióját is, fényes bizonyitványait elragadó szónoklatának, melylyel — mint a monda tartja — egyetlen nap alatt térité meg Kolosvárt. Következő évben egy levelet nyomatott a lengyel egyházakhoz Krisztusnak ezer éves uralmáról a földön. — 1570-ben egy „Az ő magától való felséges Is-

*) E munkák közül több névtelen jött ki. Irójának azonban nagy hihetőséggel Dávidot tarthatni.

tenről s az ő igaz fiáról czimű munkáját inkább a katholikusok ellen intézte, mig egy másikkal a megfeszitett Krisztusnak e szolgája (igy irta magát alá) viszont Meliust czáfolta.

A fejedelem gyöngélkedése s hanyatló ereje aggasztá az unitariusokat, kik már Erdélyben s a magyar részekben számosan valának. Az 1557-ik türelmi végzés megújíttatott ugyan, de az egészen unitarius Kolosvár birója mellőzéseket tapasztalhatott a többi körített városok részéről, mert azon edictumba az unitariusok nem lehettek befoglalva, mivel keltekor még nem is léteztek. Mindez okúl szolgált a vallásnak törvényes bevételét eszközölni, mely az 1571-iki marosvásárhelyi országgyülésen meg is történt, s melyet a vallások kölcsönös türelmi szerződése követett*).

E vallás itt emelkedése tetőpontjára ért. János Zsigmond még azon évben meghalt. Az utódjának kinézett unitárius Békési Gáspár trónkövetelésétől elmozdíttatott. Fejdelemmé pedig a katholikus Báthory István lett, ki politikai szempontból s különösen fenyegettetve az ellene külföldön izgató Békési Gáspártól, az egységhivőket udvarából száműzte. Az 1572-iki országgyülés korlátolá őket annyiban, hogy zsinatot csak Kolosvárt s Tordán tarthatának, míg a fejdelem sajtószabadságukat szorítá meg.

De Dávid Ferencz szerencséjének csillaga letűnt. Második neje, a szép és vagyonos Barát Katalin, kivel 1572-ben kelt összze, a már nem épen fiatal papot házasságtöréssel vádlá. E vád a hitfőnök elleneire nézve legjobbkor jött, 1576-ban a fejedelem parancsa következtében összegyűlt zsinat el is választá őket. Hivatalától nem fosztá meg, ezt hallgatóira bizta „ha pedig nem akarnák“ mond a végzés „rothadjanak együtt.“

Különben a fejdelem vallásáért senkit sem üldözött, sőt vallásos közönye legnagyobb részben katholikus birodalmában annyira ment, hogy misét is csak titkon s vadászatok alkalmával hallgatott. Blandratát megtartá udvari orvosának, s midőn a lengyel trón megürült, a követségnek — melyet ez ország választóihoz küldött — ő is tagja volt. Megválasztása után sem vált el végkép szeretett országától, melyet testvére csak mint vajdája igazgatott, s melynek ügyeire mindig gyako-

*) Bod Polykarpus. 22.

rolt befolyást. Hanem Blandrata Kristóf alatt mindent elkövetett Dávid megbuktatására, felbomolván vele előbbi barátsága, s maga is megrettenvén tanítványain ama férfinak, ki nem tekintve a változott viszonyokat s talán a fejdelmi ház közönyösségében bizván, újításaiban határt nem ismert, és nyilvánosan kezdé hirdetni, hogy imádságban sem kell Jézushoz folyamodni. Az orvos Lengyelhonból Faustus Socinust (1577) saját költségén elhozatta mint kémet mellé rendelte, hogy ő fehérvári czimboráját pontosan tudósitsa gazdája újításairól. Ugy lőn.

És ez elegendő ok volt Dávidot pörbe idézni. A kolosvári tanács rendeletet kapott elfogására. De a betegen fekvő pap mellett oly élénken nyilatkozott a város, hogy azt csak ismételt parancs után teljesítik. Később sógora Kapronczai Lukács kiséretében Gyulafehérvárra vitték, hol az egybegyült rendek s papság előtt igazolnia kelle újításait. A kimerűlt beteg alig tuda a fejedelmi palota nagy teremébe felvánszorogni, hol vádlóiúl Blandratát és Socinust találta. Itt Kendi Sándor felolvasta a vádat, mely ellen Dávidnak minden-védelme abból állt, hogy őt csak ellenei akarják megrontani, kik pedig nem rég is egyet vallottak vele. A vita másnap folytattatott, s itt megegyezett Dávid, hogy magát a lengyel egyházak itélete alá adja. De ez már késő volt. Épen oly kevéssé használt, hogy Dávid tanai némely részét visszavonta. Mert a lényeg mellett állhatatosan megmaradt. Harmad napon mint veszedelmes újító örökös fogságra itéltetett. De fogsága Déva várában rövid volt, mert még azon 1579. nov. 15. őrültségben meghalt, elhagyottan, nyomorúltan s mint egy áldozata nagyravágyásának, mely fényes tehetségeinek s elragadó ékes szólásának nem egyszer rosz irányt jelelt ki*). Az unitariusok pedig nem sokára elveszték egyházukat, nyomdájukat s iskolájukat. Blandrata 84 éves korában (1588.) kincseiért egy rokona által gyilkoltatott meg. Dávid kézirati munkái közűl legnevezetesebb a Blandrata ellen intézett tétel Krisztus nem imádásáról.

Ez idő alatt a szászok közt is folyt egy zajos vita a Krisztus mindenütt jelenvalósága fölött. Különösen Kerz — ugyanaz,

*) Ezt legterjedelmesebben Miles irta meg, csak az évszámban tévedve, a többiben a krónikásokkal megegyezve. A részletekben őt követtem.

ki Bongarsnak a brassai egyház felirásait megküldé, miért is tudományosságát különösen kiemelé — és Reipche bárczasági pap közt e vita oly hevessé lett, hogy végre az 1585-iki beretlhalmi zsinat elé került, hol Reipche állitmányát visszavonta.

A kath. tanügy csak ezután kezdett emelkedni. Báthory István az udvarába idő közben behozott jezsuiták működése által megnyeretve, levetkezé vallásos indifferentismusát s különösen Posserin tanácsára még 1579-ben országgyülés megkérdése nélkül Erdélybe 12 jezsuitát küldött, kiknek a kolosmonostori apátság két faluval átadatott. Miután az 1581-iki kolosvári országgyülés kimondá, hogy szabad „ő nagyságának lelkiismereti és confessioja szerint Monostorra, Kolosvárra és Fehérvárra doctores collegii societatis Jesu hozni", a két utóbb említett helyen csakugyan állítának is fel tanintézeteket s különösen az előbbi városban gazdagon dotált, nagy hirre kapott akademiát*) és nyomdát, s eszközlésökre 1582-ben a Gergely naptár bevétetett. E társaságnak viszontagságteljes sorsa volt. Nem tarták vissza magokat tagjai a politikai szerepléstől, mi egy oly országban, hol a katholicismus annyira meg volt gyöngűlve, épen nem lehete népszerű. Igy a küzdelmek egész sora kezdődött a Báthoryház s a rendek közt, kik 1588-ban Zsigmond megválasztását azok kiüzetésétől föltételezék. De a Zsigmond által terrorizált ország 1595-ben visszafogadta őket. Három év sem telt el, midőn az ingatag fejdelem megbánván, hogy lemondott Erdélyről, az uralkodást ujra kezébe vette, s most száműzésökbe beleegyezett. Azonban egy év sem telt el s már is törvénybe ment visszafogadásuk. De a nép a bekövetkezett inség és nyomor okainak a jezsuitákat tartva, 1603-ban akademiájukat tövestől lerombolá.

A reformáltak tanügyének az egész időszak nem volt kedvező, különösen a kolosváriak áttérése következtében az egységhitre. Virágzása csak a prot. fejdelmek korában kezdődött. Annál több gondot fordítottak a szászok a magokéra. A brassai Honter-gymnasiumot az 1553—55-iki ragály vég-elpusztulással fenyegette ugyan, de csakhamar kiépűlte azt, s viszont elfoglalta előbbi tekintélyes állását, mely még azontúl is tartott, midőn a szebeni

*) L. Kaprinai Hung. Diplom. I. k. 41 s köv. Kemény József értekezését Uj Magyar Muz. 1855. I. 378 s köv.

gymnasiumban hatalmas versenytársa támadt, melynek emelkedéséről a 16-dik század végén Huet Albert gondoskodott, ki könyvtárát is annak hagyományozá. Hires tanitója volt épen ez időben Deidrich György; ki Aristoteles Ethicáját magyarázá (1589) s számos alkalmi verset írt. Ő tanulmányait Strassburgban és Romában végzé, hol V. Sixtus pápától emlékül ennek arczképét nyeré. E miatt vádoltatott, de fölmentetvén, visszanyeré tanitói hivatalát.

De kétségtelenül virágzó állapotban volt az egységhitűek tanügye, kik virágzó iskolákkal birtak Fehérvárt, Vásárhelyt, Tordán stb. s mindenekfölött Kolosvárt, mely gazdag fejedelmi adományokban is részesült. E város nagy része szász volt még azon időben. Az egyházszakadás megtörténte után azonban gyorsan magyarosodott, mert minden szász vadászta a házasságot a magyarokkal*). Igy iskolájuk is teljesen magyar volt, mely jeles tanitók alatt csakhamar nagy hirre tett szert. S nem egy nevezetes embert látunk azok sorában. Molnár Gergely, kinek latin nyelvtanát még a múlt században is használták, Károlyi Péter, ki egy görög nyelvtan, egy latin prosodia, nehány theologiai munkája s a vallásos versengésekbe elegyedése által lett nevezetessé, s mindenek fölött Dávid Ferencz, ki mint superintendens, pap, tanitó és iró példátlan tevékenységet fejtett ki, továbbá Sommer, ki egy Ingolstadtban 1582-b. kiadott munkájával Károlyi Pétert czáfolta, s a szerencsétlen Palaeologus Jakab: irodalom-történetileg is többé kevésbbé nevezetesek nevei. Ez utolsó sors üldözött ember teljes mértékben megérdemli részvétünket. Chiosi születésü, sarjadéka a hasonnevű hires császári családnak. Tudvágya utazásokra birta, mi közben Romában vallásos gondolkodásáért s mint kitünő és rettegett ember az inquisitio börtönébe került, honnan csak háromszori szökés után menekült. Most a jezsuiták propagandái mindent elkövettek elfogására. De ő Német és Lengyelországon át Kolosvárra menekült, hol az unitariusok iskolatanitójává lett. Alig hogy a Báthoriakkal a jezsuiták is betették e városba lábukat, a szerencsétlen Palaeologus nyom nélkül eltűnt s nem sokára Romában megégettetett. Latin munkáját az Uj szövetség ma-

*) Quartalschrift. V. 2 s köv.

gyarázatát Bogáthi Miklós forditotta magyarra. Ez iskola a Bâthoryak trónra lépte után is Hunyadi, Enyedi s mások alatt virágzott. Különösen az előbbi colloquiumok alkalmával gyors és alapos feleleteivel magára vonván II. János figyelmét, ez vele beutaztatá a külföldet, visszatérve iskolatanitó s végre superintendens lett, védte vallása érdekeit s heves vitatkozásokat folytatott Alvarez Manó tudós jezsuitával (ugyanazzal, kinek latin nyelvtana a mult század végéig a katholikusoknál használtatott).

Az egyházi irodalom egyik lényeges része az énekes könyvek. Az uj egyház eleinte a kath énekekhez, hymnusokhoz s jelesül azok magyar fordításaihoz folyamodott, később egyes emberek irtak egyes énekeket, melyek közül nem egyet mély és erős vallásos érzet jellemez. Dévai, Melius, a Szegediek valóban utól nem ért példányokat állitottak ki. De gyüjtemények sem késhettek sokáig. Székely István Hymnusait (1538.) latinból forditá. Huszár Gál (1557.) eredetieket rendezett, őt többen követték hasonlag magyarhoniak. Tisztán erdélyi, de az egységhivők számára készült, a Heltai- és Dávidé. — Szász gyüjtemény az eleinte használt egyes nyomtatványokból csak a XVII. század elején készült. Különben ők tisztán németföldi példányokat használtak s utánnyomtak. A legrégibb gyüjtemények egyike a Wagner Bálint által kiadott: egyházi énekek s zsoltárok D. M. L. (Luther) s mások által." Egyike a legszebbeknek Sommer hymnusa, mely az 1570-diki ragály alkalmával készült.

Ime Erdély vallásos irodalmának s iskolai életének képe a hitujitás s az első reactio korában. Míg emez emelkedésének kétségtelen nyomait hagyta után, azt nagy részben a hitujitók kezében látjuk. Az eleinte számüzött catholicismus utóbb élt ugyan a fejdelmi udvarban, mely a jezsuiták behivása s iskolák alapitása által akarta azt terjeszteni, de kevés sükerrel, mert irodalmat teremteni nem tudott. S ez nem csoda oly országban, hol elsőben proselytákat kelle szerezni, s hol a kezdetben teljesen szabad sajtó már nem is ellenök küzdött, hanem annak fegyverét az ujitott hit egyik felekezete a másik ellen használta. S itt az egész időszak alatt nevezetes embereket látunk küzdeni egymással a meggyőződésnek pelemikus és mindig keserű fegyverével a sajtó és egyházszónoklat terén, mely utóbbi ép oly nagy mérvben vétetett igénybe, mint az első.

A vázolt irodalmi ággal külterjedelemre nézve a többi nem versenyezhet. Ez nem is csoda oly időben, midőn valóban tudományosan egyedül a theologia űzetett. Önálló bölcselmi iskoláról szó sincs, s a mi kevés van, jobbára Aristoteles körül forgott. Ilyenek: Francke Keresztély, ki evangelicus szüléktől származott, jézsuitából unitariussá lett, s mint ilyen 1585-ben Kolosvárt tanárkodott, mígnem 1590-ben Prágába ment, hol ujolag katholikussá lett. Ő a Heltai nyomdáján Epictet Enchiridionját adta ki saját fejtegetéseivel. Fischer Simon, hasonlag unit. tanár, ki a Dialectica elemeit fejtegeté, a szerencsétlen Hammer Miklós brassai fi, ki egy kútban lelte halálát. Hermann Lénárd, ki Aristotelés organona második részét tárgyalta, s Deidvich György szebeni tanitó.

A nyelvészet leginkább iskolai könyvekre szorítkozott, de a classicus nyelvek tudása a miveltség egyik első kelléke s elterjedt volt. Mivelői közűl Tordai Zsigmond pozsoni kamarafőnök Euripidesz több tragoediáját lefordítá latin versekben; de csak Orestest adta ki (1551). Décsi, a jogtudós és történetiró, 1593-ban Strassburgban Latin magyar példabeszédes könyvet nyomatott ki.

Az orvosi tudományokban Bausner és Kyr, két a XVI. század közepén élt brassai orvos, adtak ugyan ki egypár munkát, s Farkas István hires csillagász és csillagvető neve is fenmaradt, de mindezek csak egyes elkülönített jelenetek. Épen ily kevéssé mondhatjuk a jogirodalom állását virágzónak. A magyarok, mint János király alattvalói s hivei, Verbőczy 3-as könyvét fogadák el s használták, míg Heltai 1571-ben magyarra forditva kiadta azt, külön esetekre pedig az országgyülés hozott törvény erejével biró végzéseket, még pedig 1565 óta folytonosan magyar nyelven. A magyar jogot először 1596-ban Décsi János dolgozta fel dogmaticailag a maga hires Syntagmájában, mindenütt ügyelve a négyes könyvre és királyi végzeményekre, s alapul a romai jogot választva, mely munka által a magyar jog eszmeköre tetemes bővülést nyert. Egészen más alapon fejlődött a szász jog, melynek már a separatio előtt is kivételes állása volt, a számos nyert szabadalmak miatt. Mert hajdan a legtöbb szász helység szokásos jog szerint itélt s csak Szebennek készített Altenberger Tamás 1481-ben törvénykönyvet a németországiakból.

Ez már nem lehetett kielégitő, s itt mint láttuk az első lépést Honter tette Polgári jogösszegével, mely azonban bár használtatott s a szász egyetem kivánatára általa németre fordíttatott, de miután ő nemzete szokásait nem vette tekintetbe — mert műve a romai jog alapján készült — gyökeret nem verhetett. Kevéssel azután Szebenben már próbát tettek a szász jogot nemzeti alapra fektetni. Beszterczei Pomarius Keresztély nagyszebeni jegyző Haller Péter polgármester meghagyása folytán rendezte a levéltárt s annak gazdag tartalmával megismerkedvén, összegyüjté a szász egyetem kiváltságait egy latin munkában. E dolgozatát lehet mondani kiegészité, rendezé s annak hézagait betölté hivatali utódja a jegyzőségben (miután ő papi pályára lépett) Bomel Tamás „Szeben és a szász városok statutumai" czimű latin és német munkájában (1560). Ez előkészületek után végre teljesen elkészültek a szász statutumai. Frosius Mátyás kezdetben brassai iskolatanitó, utóbb városi tanácsos a már használatba bevett Bomel-féle gyüjteményt könyvekre, czimekre és szakaszokra osztá s helyenként értelmezé és bővité 1570-ben a Szászok statutumai czimű munkájában. Míg végre a szászok hires grófja Huet kezén is átment s 1583-ban kinyomatott. Most egy követség Huet és Froniussal élén Báthori István lengyel király s erdélyi fejedelem által megerősitését eszközlé. A szász nemzet 1848-kig tartott, valóban példátlan kiváltságainak ez képezé alapját.

Minde, többé-kevésbbé elhanyagolt, vagy a szükség által előidézett irodalmi ágak mellett jól esik élénk és mozgalmas életet találnunk a ~~költészeti téren, mely~~nek számos mivelői találkoztak s hol a történeti és költött tárgyak prózai és rímes feldolgozása napirenden volt. S itt is legtöbbet látjuk izzadni a Heltai sajtóját, melynek művezetője Hofgräf György volt. Tinódi első műve ~~Buda veszése és Terek Bálint fogsága~~ itt láttak világot 1541-ben*), itt jöttek ki több munkái, valamint utóbb azoknak egy — bár nem egészen teljes — gyüjteménye, továbbá a hires ~~Cantionale~~ — historiás énekek gyüjteménye dallamaikkal — 1574-ben rendezve ama fáradhatlan férfi által. De ő maga is több idegen munkát dolgozott át s tett közzé:

*) Windisch Magaz. IV. 453.

ilyen: Fortunatus az eleinte üldözött utóbb meggazdagodott kalandor, Szép Magyellona, mely a Károly-mondakörhöz tartozik, Salamon és Markalf, mely deák-német minta után átültetve a bölcs királynak eme neveletlen paraszt általi legyőzetésével, a természeti okosságnak a hatalom fölötti előnyeit jelképezi, s a mind ezeknél nevezetesb Száz Fabula, melyet hihetőleg német szerkesztmények után egészen meg tudott magyarositni, s mely példabeszédei és politikai vonatkozásai miatt azon kor egyik legnevezetesb terméke. Ezenkivül ő maga s halála után fia — városi tanácsnok — többeknek számos hasontartalmu munkáit bocsáták közre.

Legtermékenyebb irónak látszik Valkai András, ki munkálatai sorát 1567-ben Király krónikájával, a magyar történet száraz vázlatával, nyitja meg. Kellemesebb olvasmányok a későbbiek, jelesül 1571-ből két krónika, egyik arról, mikép foglalta el Heyredin Barbarossa Tunist, másik ugyanennek V. Károly általi legyőzetéséről, Joviust utánozva; továbbá 1573-ból Priester Joannes, 1573-ból Bánk bán Bonfinio nyomán, de művészi kézzel novellává alkotva, 1580-ból a hasonlag Bonfinből vett Rozamunda, egy már sokkal gyengébb s tökéletlenebb mű. A hittani dolgozatairól már említett Enyedi György unit. superintendens Gismunda és Giscardo historiáját dolgozá ki Bervaldo latin szövege nyomán, melynek kezdőbetűiből egy latin mondat áll ki: „Erdélyi Enyedi György, egyetlen szeretett testvére nagyszombati nemes Komáromi Ferencz kedvéért két a szerelem türelmetlensége következtében meghalt szerető nyomorúlt halálát megéneklé.“ S ezzel a regény tendentiája is el van mondva, mely talán először Debreczenben 1577-ben látott világot*). Gosárvári Mátyás hunyadi harminczados A régi magyarok első bejövetelét irta meg, egészen a Heltai krónikáját követve s mondhatni azt versekbe szedve. — Csanádi Demeter hasonlag unitarius II. János király életét énekelte meg s adta ki Kolosvárt 1571-ben, tehát az uralkodó halála után kevéssel. Bánatos szívvel írott tanköltemény, mely tárgyat példányúl állítja fel, s tolmácsolja az iró hitsorsosainak levertségét az őket ért csapás fölött. Bogáthi Fazekas Miklós, hasonlag egy-

*) Schuler-ur ezt tartja első erdélyi regénynek.

séghivő, s ugyanaz, ki Palaeologus munkáját magyarítá, 1577-ben Kolosvár „A tökéletes asszonyi állatokról" czim alatt egy prolog és epilog által összekapcsolt életrajz gyüjteményt hoz, melyek, egynek, a Lucretia történetének kivételével, Plutarchból merítvék. Ugyanő 1591-ben „Aspasia asszony dolga s a jóerkölcsü asszonyoknak tükré"ben a női erényeket tünteti fel utánzandó kép gyanánt. Skander bégje 1579-ben jelent meg először s nem sokára több utánnyomása készült. Mátyás királya a Cantioneban látott világot. E munka a Görcsöni Ambruzséhoz csatlakozik, ki a magyar királyok dolgait írta meg Bécs bevételéig, s kit ő folytat egészen II. János királyig. Szathmáry István Parthenius szerelmes történetei közül tizenhatot foglalt igen gyarló versekbe, mindnyáját a féslett szerelem köréből. Huszti Péter a „Trójai Aeneas dolgait", az előkelő családból származott Cserényi Mihály pedig „A persiai monarchiabeli ifjú fejedelmek"et adták ki. Az ugynevezett Partiumban (ma már Szilágyság) született Ilosvai Péter munkái közül a hires Toldiját Kolosvárt irta s adta ki, (1574.) valamint több mű is jelent meg tőle a Heltai nyomdájában, ú. m. Szent Pál élete, Ptolaemeusa, s a Keresztnevek magyarázata. — De nyoma van, hogy ugyanitt a fenirtakon kivül más magyarországi munkák is adattak ki. A szászoknál ez idő alatt egyedül az alkalmi költészet divatozott, s e téren leghiresebb emberük Deidrich.

Mindezek csak maradványai, töredékei egy gazdag irodalmi ágnak, mely harczosai sorában tekintélyes, előkelő embereket látott. A hegedősök énekei, a nemzet hősei dicsőségét hangoztatva, „kedvencz mulatsága voltak a magyarnak lakomái alkalmával, s őt vitézségre és poharazásra hivta fel" *). De ezek kora már hanyatlott; s midőn Tinódi, az utolsó lantos, munkáit sajtó alá adta, jól érzé ezt. A hazafiúi erények dicsőitésének, a nemzeti lelkesedés fentartásának jobb eszköze vala a sajtó, mint a lant. De a forma még egy ideig nem változott, versbe szedték, s néha — de csak a Heltai nyomdájában, mert csak ennek voltak hangjegyei — nótákkal adták ki, a miket meg akartak énekelni. A barangoló dalnokok helyét vándorló könyvárusok fogla-

*) Verancsics munkái, Szalay kiadása II. 179.

lák el, kik a terjesztést magokra vállalák. S ekkép a historiás énekek bizonyos tekintetben a nemzeti historiai irodalom hiányát pótlák, s épen ezért ritkán egyebek költői lelkesedés nélkül irott száraz krónikáknál, melyeket dalolni lehetett, s melyeknek zamatját a dallam adta meg, — vagy erkölcsi elbeszéléseknél, ellátva tanulsággal, — vagy politikai irányú koriratoknál. De irodalmunk történetében már annálfogva is nevezetesek, mert a hegedősök dalaiból átmenetelt képeznek a történetirodalomba, melynek Erdélyben önálló élete ez ország önállóságával kezdődhetett.

A történetirodalom csak lassan emelkedhetett. János király korában, sokkal inkább össze volt forrva Magyarországgal, hogy sem az önállólag fejlődhetett volna. Innen az első munkák régi nyomozások az őstörténet köréből, vagy egyes napi események feljegyzései. Ezek fontosak és nagybecsűek a történetiróra nézve, mint többnyire közvetlen élményeik kifolyásai, s az adatok tisztába hozása s a kor ismeretére nézve mellőzhetlenek. De nem kevésbé fontosak amazok is, daczára a képtelen meséknek, melyekkel némelyek, — túlnyomólag a szászok — elözönlék munkáikat. Mert a hunnoktól származás vitatása, mely mint néphit kitörölhetlenül él a székelyek emlékében, nem egy szászt csábita még a későbbi időkben is messzerokonság keresesére. Bonfinio elterjedése felkölté bennök is a vágyat, megszerezni nemzetöknek a régiség dicsőségét. Így származott egy csomó mese, melyekre többet ad a népregék kutatója, mint a történet-nyomozó, de a melyek még is egy vagy más tekintetben jellemzik korukat.

A magyar irók munkáiba fölvett mondák birnak — nem úgy mint amazok — historiai alappal, legalább a származás kérdésének lényegére nézve. S azok ezt nem is tekinték új állitmánynak, tárgyalták mint positivumot. A történetirodalmat épen egy erre vonatkozó munka nyitja meg: A csíki székely krónika, mely 1533-ban 153 aktából állittatott össze*).

*) Hitelessége több izben s kitűnő férfiak által kétségbe vonatott. Szabó Károly a krónika valódiságát a történettel összevetése által alaposan fejtegette az Uj Magy. Muzeumban. 1818-ban adta ki Székely Mihály: „A székely nemzet constitutiói" függelékeül, de hibákkal tele másolatból. Ohajtandó ez okból, hogy Szabó Károly, mint a ki különben is revindicalta a munka hitelességét, minél előbb váltsa be annak kritikai kiadására nézve tett igéretét.

De mig e nevezetes mű sajtó alá nem kerűlvén, el nem terjedhetett, 1543-ban Brenner Márton beszterczei hires orvos Bonfinio három első decasának kiadásával érdemesité magát, habár azt ő hibás másolatokból eszközlé is. Ugyanis, mint maga mondja előszavában, e munkára Bornemisza Ferencz által figyelmeztetve megszerzé Istvánffi Páltól, s rögtön sajtó alá bocsátá. Bonfinio kiadása körül utána a tevékeny Heltait látjuk fáradozni, ki 1565-ben a 4-dik decasnak 6 első könyvét nyomatta ki „Mátyás király Történetei" czim alatt, egy Csáky Mihálytól kapott különben hibás példányból. Ugyanakkor igéretet tőn Heltai, hogy Magyarország történeteit Mátyás királyig közrebocsátja, s ez igéretét 1575-ben beváltá „Kronika a Magyaroknak Dolgairól" czimű könyvével, mely Bonfinionak átdolgozása ugyan, de egy mivelt s eszméivel tisztában levő ember által önálló felfogással eszközölve, s nehány Bonfinioban nem található adattal megtoldva. E tulajdonán kivül ügyes feldolgozás s folyékony stylus jellemzik s ezek következtében utolsó időkig fentartá magát. De csaknem egészen nyom nélkül enyészett el (csak Toppel használta) Szamosközy Istvánnak a magyarok eredetéről irt műve, még „Nehány Dácziában talált kövek felirása" 1593-ban világot látott.

Az ekkori latin történetirók nehánya versbe szedte a magyarok viselt dolgait, mintegy példájára a magyar historiás énekeknek, s ezek mint classicai formák utánzói többet igényeltek magoknak. Sorukat a pirnai születésü Sommer, kora legügyesebb kalandorai egyike nyitotta meg. Tanulmányait Németországban végzé, de midőn muzsája nem szerzé még neki a hirt, melyre dicsvágya kilátást nyitott, katonai szolgálatba lépett a Joannes despota (mint Bethlen Farkas nevezi, valóban Heraclides Jakab) seregében, azon férfiuéban, ki Krétában szegény szülőktől születve s magát epirusi király Heraclius fiának adva ki, trónigényeit Moldvára Ferdinánd király segélyével érvényesítni tudta 1561-ben. Ura csakhamar fölismerte tehetségeit s tanácsára Sommer a katonai szolgálatot iskolatanitósággal cserélte fel. De midőn Jakab trónjától megfosztatott s neje saját palotájában ostromoltatott, az épen akkor ennél mulató kegyencz az ablakon át menekült. Két hónapi bujdosás után Brassóba érkezett, innen Beszterczére s később Kolosvárra ment, hol az unitariusoknál

iskolatanítóskodott, mígnem 1574-ben a ragály áldozata lett. Munkái: A magyar királyok dolgai (Bonfinio nyomán) s a moldvai veszély (1567). Mindkettő elegiákból áll, továbbá Jákab despota élete, s Halotti beszéd II. Jánosra. Sommer valóban költői lélekkel birt. Versein méltóság és nyugalom ömlik el, melyet még az sem zavar, midőn saját élményeit énekli fájdalmas megható hangokon. De a költői felfogás nyomát nem annyira a conceptioban mint leirásaiban találjuk. Bizonyos tekintetben illik e bírálat Schaeseus Keresztélyre is., ki munkáiba több bölcselmi, mint költői elemet vegyitett, daczára hogy krónikai száraz előadását egy egy élénk leirás vagy képpel igyekezett elevenítni. E császári koszorús költő s medgyesi pap tanulmányait Brassóban és Wittenbergában végzé, s hazatérte után költeményeivel csakhamar általános figyelmet ébresztett, és mint köztiszteletben álló lelkész 1585-ben végzé életét. Különböző költői munkái maradtak: Elegiák egyes emberekre, epigrammok a feltámadásról (1563. Wittenbergában) s versbe szedett historiák: Pannonia Romlása 4 könyvben, mely hősköltemény alakjában, de historiai hűséggel mondja el a János király hálála utáni dolgokat egész Eger megvédéséig 1552-ben, míg a hozzá csatlakozó 3 könyv Szolimán utolsó hadjáratát tárgyalja (megj. 1571. Wittenberg) s Pannonia Chronologiája, melyeknek bizonynyal jóval több historiai mint költői becsök van. Schaeseus mindezekkel felette áll Unciusnak Báthori István kegyenczének, ki tanulmányait Paduában végzé, innen Romába került s VII könyv költeményt irt a magyar dolgokról (1579-ben), melyek közűl az első Attiláról s a vezérekről, a többi pedig a királyokról szól Istvántól Hunyadi Mátyásig. Kivülök egy korában sokat olvasott munkát adott ki 1581-ben Laskai Csókás Péter, ki előbb iskolamester, aztán fogarasi pap volt és főurak gyermekeivel több utazást tett Europa mivelt országaiban, mint azok kegyencze, s „Ősi lant" czim alatt és azok nehányának pl. Báthori Zsigmond, Kovachoczy Farkas, Kendi Sándornak stb. magasztalását tartalmazót. Irója különben a theologiában fényesebb névre tett szert.

Az eddig felmutatott történeti munkák, lettek légyen bár latinul vagy magyarul kötött vagy kötetlen nyelven irva, tulnyomólag positivumra törekedtek, még azon esetben is, midőn a hún

származás hagyományos regéit tárgyalák. Ezektől eltérőleg az első szász történetiró helynévi hasonlatokra s ezekből és más körülményekből lehozott hypothesisekre épité történetét. Ez iró volt Lebel János bacc. beszterczevidéki születés, eleinte szebeni, majd talmaschi pap, s a legrégibb szász történetiró, 1542-ben megirta ugynevezett historiai költeményét Thalmus mezővárosról (kiadta 1779-ben Seivert) tulajdonkép Talmasch történeteit, egy regényes, eredeti fölfogással irott, s mindenesetre mulatságos munkát, a hasonnevü szebeni fiókszék főhelyéről. De érdekes olvasmány marad az, ha nem keresünk benne historiát, gyönyörködünk naiv felfogásában, mikép akarja szerző lakhelyének a régiség dicsőségét megszerezni. Egy más hason irányu munkája is „Erdély nevezetességeiről" telve van képtelenségekkel. Kivüle e téren találkozunk a brassai Bonul Tamás jogtudóssal és szebeni jegyzővel, utóbb harminczados s végre szelindeki pappal, ki tagja volt a követségnek, mely 1556-ban Bécsbe küldetett elmondani Ferdinándnak az okokat, melyek Izabella királynő visszahivására kényszeriték az erdélyi rendeket. Ugyanez évben Brassóban bocsátá ki a magyar dolgok Chronologiáját egész a folyó évig: száraz és hibákkal boritott munka, mely korántsem versenyezhet jogirodalmi müvével. E két férfiúénál kitünőbb nevet vívott ki magának Siegler Mihály, ki Wittenbergből 1557-ben visszatérte után brassai iskolatanitóvá s végre több helyen lelkészszé lett. Egy versbe szedett Gyermekszabálykönyven kivül megirta a magyar dolgok Chronologiáját 2 könyvben 366-tól 1563-ig. Siegler ugyan nem emelkedik fel a történetirói magasságig, de első könyvének végső fejezete s a II-ik, mely az utolsó 13 év történetét tárgyalja, sok becses s több helyt ügyesen és nyomós rövidséggel elmondott adatot tartalmaz. A brassai egyház feliratai, melyeket Kerzius Bongart számára lemásolt, s a szászok behivásától II. János haláláig terjednek, egyes rövid s néha hibás adatokat nyujtanak. Massa Simon brassai pap krónikája 990-tól 1585-ig terjed. Korából sok használható adatot jegyzett fel, de munkája főbb érdeme, hogy figyelemreméltó folytatásoknak szolgált alapul.

Az Erdélyen kivül működő általános történetirók is fontos müveket hagytak magok után. Ezek sorát egy tiszteletreméltó főpap nyitja meg, Oláh Miklós, ki a szász földön oláh szülők-

től származott, 16 éves korában az Ulászló udvarába került, 24 éves korában a pécsi püspök (Szathmáry György) titoknoka lett, s az idő óta négy király alatt a közügynek élt. Mint Lajos király titoknoka a mohácsi vész után Mária királyné körében maradt, ezt Belgiumba követte s utjában számos europai tudóssal ismerkedett meg, kik közül többel levelezésben is állt. Mindamellett, türelmessége daczára is, nem volt barátja a hitszakadásnak, s politikai okokon kivül neki is lehetett befolyása Mária királyné visszatérésére a kath. egyház kebelébe. 1543-ban Ferdinánd zágrábi püspökké s ország korlátnokává tette. S ha eddig csak az udvarra s környezetére gyakorolt befolyást, most szélesb tért nyert. Szónoklata s megfontoltsága által nem egyszer adott irányt a közügyekúek az országgyüléseken s különösen a vallásos pontok jobbadán az ő müvei. Azon időt követő ötödik évben egri püspökké, a 10-ikben esztergomi érsekké lett, s mint ilyen jelentékeny működést fejte ki vallása mellett püspöki kinevezések megerősitése s egyházi jogok és javadalmak visszaszerzése körül. Zsinatjai, az egyházi fegyelem helyreállitása, s jellem szilárdsága személyiségének tiszteletet parancsolnak, bármit mondjon is a szenvedélytől elvakított Forgács. 1668-ban 75 éves korában hunyt el. Vallásirata a keresztyén hit néhány főbb czikkéről korában irányadó volt. Nem kevésbé becsesek Magyarország s melléktartományai leirása (irta Brüssel 1536) gazdag tárgyismerettel készült földirati munka, mely hazánk akkori állapotáról nevezetes adatokat tartalmaz, s melyet mintegy Attilája bevezetéséül irt. Attilája a magyar történeti munkák, hagyományok és legendák fölhasználásával készült életrajz, a nagy húnt keresztyén szempontból fogja ugyan fel, de benne a nemzeti dicsőség előharczosát látja, s minden historiai tévedések mellett becses a benne fentartott mondákért. Chroniconja egyes hist. adatoknak száraz és rövid feljegyzése*). „Ephemerides"-ei inkább magán ügyeire vonatkoznak. Maradtak fen tőle síriratok is Bakich Pálra és Broderichre, s fiatalkori költemények feles számmal. Oláhnak kortársa és sógora Liszt János született Nagy-Szebenben szász polgári családból, előbb Izabella, s miután

*) De minden egyéb inkább mint „memoirenartige Geschichte" mint Schuler ur nevezi.

ez országát Ferdinándnak átadta, Ferdinánd király titoknoka, ki nejének halála után egyházi szolgálatba lépett, s mint ilyen előbb veszprémi, később győri püspökké szenteltetett. Két munkája maradt: Jegyzetek Bonfiniohoz, melyről Pray dicsérőleg szól, (kiadta Kovachich Scrip. min. I. k.) s Maximilián császár koronázásának leirása, mely azonban az ünnepély több fontos részletét mellőzé. — E két kath. iró mellett a prot. Székely Istvánt kell megemlítni, ki ha nem is érte amazokat polgári pályán utól, de felülmulta irodalmi tekintetben. Ő Udvarhelyszéken Bentzéden született, honnan felső Magyarországra került, s e vidéket reformálta is. Hymnusain, iskolai könyvein s több egyházi iratain kivül irt egy egyetemes historiát „Krónika e világnak dolgairól" (Krakkó 1558.), mely első magyar ily nemü munka. Vallási elfogultsága daczára, mely főleg a kornak, melyben irt, betudandó, becsessé teszi munkáját az a mély hazafi érzés, mely minden során elömlik, mint szintén világos és könnyű előadási modora. E történeti művéken kivül becses földirati munkák is maradtak fen e korból Erdély, Moldva és Havasalföld leirása Verancsis Antaltól s egy hozzá beküldött levél alakjában névtelentől Az erdélyi székelyekről. (Mindkettőt kiad. Szalay Tört. Eml. II. s III. k.) Az első bár töredékes munka hűképét adja az akkori Erdélynek, s festései mutatják, hogy a magas állású szerző éles szeme mennyire belátott kora szellemébe. Továbbá Erdély és Moldva leirásai a szebeni származású Reichersdorf György által. (Első kiadásaik 1560 s 61 Bécsben) ki Mária királyné titoknoka, a mohácsi vész után Ferdinánd titoknoka s végre erdélyi kincstartója volt. Szapolyainak Lengyelhonba menekülése előtt összeutazta Erdélyt, s nagy buzgalmat fejtett ki, ez országot királya pártjára térítni. Ekkor s későbbi követségei alkalmával ez országba s Moldvába tett utazásai alatt ismerkedett meg annyira a nevezett tartományokkal, hogy azoknak bár rövid, de különösen a helyeknek, hol megfordult, elég pontos és alapos leirását készitheté.

Az egyetemes történetiróknak a müveltség és történeti ismeret, a külföldön működőknek pedig hazájok megismertetése körül nevezetes szerep jutott. Általán véve mindkét osztály tiszteletreméltó működést fejte ki s szolgáltak legyen a két János király zászlaja alatt, vagy a bécsi udvar táborában, egy sincs, ki e

kétes és zavaros időben hazája iránt ellenséges indulattal forgatta tollát, még akkor is, midőn a politikai, vagy vallásos meggyőződés erősb kifejezésekre ragadta. De Erdély állapotának bizonytalansága, a politikai vibratio meglátszik tollukon. Még kezdeményezők valának. Még új volt hazájok önállósága. Még nem uralkodtak tisztúlt nézetek, mint már végén e kornak, midőn a memoire és tulajdonképi kor-történetirók egész sorával találkozunk, kik közűl nem egy magának a történetnek is tényezője volt. Épen ezek azok, kik a történetirodalmat fontossá tevék, becsét emelék, s ha nagy részök külön nem is nyomatékos, de irodalmi működésük összege képezi nagy részben koruk történetét, a minthogy a téglák, melyekkel annak építéséhez járúltak, mint az épület alapjai becsesek.

Szoros értelemben vett oly történeti évkönyvirót, ki századának eseményeit kritikai hajlammal irta volna meg, csak egy párt tudunk felmutatni. E feltünő szegénység a többi ágak gazdagsága mellett korántsem meglepő. Igaz ugyan, hogy a magyar királyság épen ez időből kitünő nevekre utalhat. De a separatio előtt a két országnak története egy volt, s Erdély csak provinciának tekinteték. Csak miután Gyulafehérvár fejdelmi székhelylyé lett, változott a viszony. S ekkor is előbb történetnek kelle lenni, mi megirójára várjon. Csak miután anyág vala, állhattak elő olyanok. S valóban annak növekedtével ezek számát is látjuk szaporodni, s még a XVI. század első feléből senkire, a másodikból már Gyulafi Lestárra, Szamosközyre, Décsi Jánosra és Somogyira utalhatunk, bár munkáik közűl a Gyulafié egészen, a Décsi, Szamosközyé legnagyobb részben elveszett. Gyulafi Báthori Zsigmond titkos tanácsosa, s befolyásos államférfiú volt, ki számos követségben vett részt. Megirta kora-történeteit (Bethlen Farkas gyakran idézi, Kulcsár krónikája töredékeket közöl belőle, s egy részét Básta korára vonatkozót birta Benkő). Décsi baranya megyei születésű magyar fejdelmi tanácsos Bánffy Farkas fiát kisérte Moldván, Orosz, Lengyel, Poroszországon Pomeranián és Brandenburgon át Wittenbergbe, hol 1587-ben útazások leirását versbe szedve kiadta. Jogtudományi munkája, s különösen annak előbeszéde sejtetnünk engedi, hogy minő kincstől fosztatánk meg elveszése által a történeti munkának, melyet még Istvánffi birt, s melynek ma már csak 10-dik decasa

van meg *). Ez Báthori Zsigmondnak Sinan elleni hadjáratát tárgyazza 1592-től 5-ig, minden egyebet mellőzve e három év történetéből, mi oda nem tartozik, s mi Zsigmond hadvezéri dicsőségére, a hazafi párt kegyetlen üldözése miatt árnyat vethetne. Mert Décsi ragaszkodott a hőshöz, kiről más tekintetben itéletét mondani tartózkodott, míg a tények felsorolásával kivánja az olvasót részére hódítni. — A másik történetiró Somogyi Ambrus Bonfiniot folytatta egész 1606-ig, (kiadták Eder és Benigni). Munkájának első része nem mindenütt pontos compilatio, de fontos ott, hol saját korának eseményeit irja le, s hol őt nagy részben az intelligens közvélemény tolmácsának tarthatjuk. Ő nem mond ugyan maga itéletet, de kortársai gondolkodását még ott is, hol a magáéval ellenkezik, hiven elmondja. Nem is dolgozott műgonddal, de kárpotlást nyújt ezért a nevezetes adatoknak egész halmaza, melyeket az olvasó előtt feltár. A haza szerencsétlensége, nyomorgatói bűne, sehol sem birják kifakadásra, de kérlelhetlenül elmond mindent, mit Erdély legszomorúbb napjai illustrálására felhozhat. Mellőzhetlen, s mégis kevéssé használt kútfő. — Szamosközy István pár reformált hitű, Olaszországban végzé tanulmányait, hol ez a Báthoryak iránti tekintetből a magyaroknak meg volt engedve. Honába visszakerülvén, Zsigmond és Bocskai alatt főhivatalokat viselt, s ez utóbbi benne annyira kegyelte az írót, hogy története kinyomására két ezer forintot hagyott, s a testamentomosokat „Istennek széke elibe idézzük — irá — hogy ha abban híven és szorgalmatosan el nem járnak.“ De azok még sem jártak el benne, s ma már munkáinak csak töredékeit birjuk. Ő, ezekből itélve, kimeritőleg irta meg kora eseményeit okfejtve, mély belátással, s egyenes és bátor lélekkel jellemezve azt és hőseit, de mindenütt a kérlelhetlen igazság szavával. — Ezeken kivül még egy ide sorozható magyar munkát birunk: az úgynevezett „Székélyek krónikáját“ (kiadta betoldásokkal Kulcsár), de ez nem egyéb, mint János trónralépte s a bécsi béke közti eseményeknek száraz leirása.

*) Kiadta Kovachich Script. Min. ben. De Schuler ur erről mitsem tud, mert az egészet elveszettnek állitja. Különben más hibát is követ el. Cicero ez ismert szavait: „historia est testis temporum“ etc. mint Decsiéit idézi.

A fennidézett évkönyvek, az egyetlen utolsó kivételével, latin szerkezetűek. Mert a magyar nyelv, ha ki is szorittatott a törvénykezés és kormányzás teréről, nem tartatott eléggé alkalmasnak és szabatosnak, hogy tudományos mű közvetitője legyen. És e körülmény megboszulta magát, s épen azok irályán. Latinságok, csak a Mátyás korabeliekkel (Callimachust kora Tacitusának, s Tuberót Sallustiusának nevezék el) párvonalba téve, gyarló, s Szamosközynél épen hibás. De nem ebben van fő érdemök: inkább a történet pártatlan, s többször terjedelmes megirásában, a hazafias fölfogásban, a szigoruságban, mely még elfogultságokat sem engedé hizelgéssé fajulni. Kiegészitőik az emlékirók: kik jóval előbb megkezdék működésüket, részint önéletöket rajzolva s történeti élményeiket ebbe szőve, részint egyes nyomosabb eseményt tárgyalva.

Az első emlékirónak János király halála nyujtott alkalmat tollat ragadni. S ez valóban válságos időszak is volt. Szapolyai fia még a bölcsőben volt. De a titkos nagyváradi béke pontjai szerint a korona nem is illette őt. Szerencse, hogy azt még nem hirdették ki. A haldokló király háborgatott végperczeit csak a minisztereiben vetett hit enyhítheté. Ez tárgya a Mindszenti Gábor János király egyik meghitt embere bánatos hangon irt naplójának (kiadták Kemény József és Kovács István), mely rövid ugyan, de szerzője figyelme minden körülményre kiterjed. János király aggodalma nem volt alaptalan. Fia örökségének egy részét Budával Solimán foglalta el, míg őt törvényes királynak a bécsi udvar soha sem ismerte. E körülmények inditák Martinuzzit s gyámtársait az uralkodás sulypontját Erdélybe helyhezni át, s itt kezdődik ez ország önállása, de a melyet Ferdinánd minden áron megdönteni törekedett. Az ebből származott küzdelem nem sokáig volt a „választott király" harcza: ez nemzeti önállóság kérdésévé vált, míglen II. János trónraléptével biztosabb alapot nyert. Ez időszakot tárgyalja Ostermayer Hieronimus brassai orgonistának (1520—1560-ig terjedő) naplója: de ki távol a központtól kevés figyelemreméltót talál, s munkájába inkább csak a körülte (Szász földön, Moldva-Oláhországban) történteket jegyzé fel, (kiadta Kemény Fundgruben). Ferdinánd halála s Maximilián trónraléptе II. János életében válságos pont. Az előbbi s a török szultán közt kötött fegyverszünet megszegése a II. János megtáma-

dása által két éves háborút idézett elő, melynek utolsó évében (1565.) szenvedett veszteségei a választott királyt békére tevék hajlandóvá. S most alkudozás kezdődött, melyben János a törököt ől elpártolást s Maximiliánnak ez ellen segélyt is igér. De a császár Solimán kezébe játszta az erről szóló leveleket, hogy a nagy urat védencze pártolásával felhagyásra birja. A haragra lobbant félholdat János Zsigmondnak merész elhatározása engesztelte meg. Ő minden vádat koholmánynak nyilvánított s ajánlkozott személyesen jelenni meg a „pompakedvelő szultánnál." S ez megmenté. Ajánlata elfogadtatott, s midőn a következő 1566-ban duló hadjáratot kezdett a fáradhatatlan agg Maximilián ellen, Jánost jun. 27-kén Zimonyban fogadta. Ez elfogadás előzményei s ünnepélyeiről egy egykorú napló maradt fen, melynek szerzőjéül Aranka és Kemény Bánffy Gergelyt tartják. Tanúságot tesz a fényről, melyet a két uralkodó fejte ki, s felvilágositó adatokat nyujtott a viszonyhoz, mely a pártfogó és védencz közt létezett, s melyen alapult Erdély függetlensége. Egy más ez időből fenmaradt német emlékirat „Kolosvár versengése 1568-ban", csak helyi érdekkel bír ugyan, de forduló pontját teszi azon város történetének, mely idővel Erdély fővárosává vala leendő. A német „kincses" Kolosvár városába ugyanis mind több-több magyar elem vegyült, melyet nagy mértékben előmozdított azon körülmény, hogy míg a többi szászok lutheranusok maradtak: Kolosvár előbb kálvinistává utóbb unitáriussá lőn, azoktól elszakadt, s egy félszázad alatt (1552—1600) egészen elmagyarosodott. A magyar elem szaporodásával jogokat is kivánt magának: hogy egyházi s polgári hivatalnokai felváltva, a választott tanács tagjai pedig közösen választassanak a két nemzetiség közül. A versengés 1568-ban nyilvánosan kitört Csáky Mihály korlátnok föllépése következtében, mely vitának János Zsigmond azon évben kiadott oklevele (az ugynevezett Forma Unionis) a magyarok követeléseinek megadása által véget vetett.

A király halála trónkövetelési viszályokat szült. Békesi Gáspár a Maximilián pártfogoltja s János végrendeleti utódja az ország és porta akarata előtt kénytetett meghajolni. Erdély a legszebb jövő elé nézett. Béke és annak áldásai kezdék felvirágoztatni a hazát, melynek tekintélye csak hamar oly nagyra nőtt, hogy István lengyel királylyá választaték. Czimét s a leglényeges-

bekben a kormányzást is megtartva, távozott ő uj királyságába, helytartójául testvérét Kristófot nevezve, ki alatt Hunyad megyei Balog Ferencz törökkövetségét (1576-ban) megírta s kinek fényes temetési ünnepélye leirása fenmaradt (kiadta Kulcsár). Őt az uralkodásban kiskorú fia Zsigmond követte. E korszakig folytatja naplóját Borsos Sebestyén marosvásárhelyi polgár, melyet ő Mátyás király halálával kezd, s melynek elejét Székely István krónikájából merité.

Zsigmond kiskorúsága alatt eleinte egy három tagú bizottmány vezette az országlást, mely ennek leköszöntével a Géczi János vállaira nehezedett. De majd 1588-ban a medgyesi országgyülésen átvette Zsigmond a kormányt. E zajos és nevezetes gyülés részletes s mint látszik jól értesült leirását hagyta ránk a politikai szónoklatai által ismert Huet Albert szászok-ispánja, ki maga is tagja volt az országgyülésnek s mint a fejdelem s utóbb a prágai udvar kegyencze Erdély ügyeire határozott bár nem mindig jótékony befolyást gyakorolt, s annyival könyebben mert Zsigmond fiatalsága s könnyelműsége az udvaronczok cselszövényeinek, vallásossága s ábrándozó természete a jezsuiták ármánykodásának és nagyravágyása a német párt fondorlatainak nyitott széles tért. Mindenkor külbefolyásoknak hódolt. A komediás Genga, a jezsuita Cariglia a gőgös rokon Bold vagy az általa felemelt udvaronczok labdának használták, mig más felől az első elhatározás kivitelében az első benyomásnak föltétlen hódolásban törhetlen állhatatosságot tüntetett ki. Ő maga gyönyörködött az irodalomban, miként Décsi ajánló levelei s nehány udvaronczának irodalmi működése ezt kétségtelenné teszik, de kik közül három az udvari cselszövények áldozatává lett. E három fő úr: Gálfi János, Gyulai Pál és Kovachoczy Farkas országgyakorlátnoka.

Kovachoczy olasz, franczia s német egyetemekben tanulmányai végezte után honába visszatérvén a fejdelmi udvarban nyert alkalmazást. Eleinte követségekkel bizatott meg, később a tanácsba jutott. Államférfiúi bölcseségéről tanúskodik: „Párbeszéd az uralkodásról vagy a kormányforma Erdélyben“ czimü 1584-ben Kolosvárt kiadott latin munkája. Gálfi János mint Kristófnak kedvencz embere, általa neveztetett ki aranyosszéki fő királybiróvá, utóbb fejdelmi tanácsossá, és Zsigmond ud-

varnagyává, kinek trónra jutását, egyik leginkább mozditá elő. Gyulai Pál tanulmányait Békési által gyámolitva Olaszországban végzé. Visszatérte után ennek trónkövetelési igényeit gyámolitá s Fogaras várát védelmezé. Annak elfoglalásával ő is elfogatott. De a fejedelem a helyett, hogy üldözte volna, a maga részére akará nyerni ez eszes fiatal embert. Titkárává nevezte ki s magával vitte mint lengyel király is, hol urának Iván muszka czár ellen folytatott győzedelmes hadjáratát leirta, s kiadta (Kolosvár 1581). Midőn pedig Géczi János helyébe 1585-ben Sibrik György lett nagyváradi kapitánynyá, egy terjedelmes levelet irt neki, melyben hivatala fontosságát s nehezségeit annyi ismerettel festette, hogy az minden kinevezés alkalmával az uj várnagynak felolvastatott. (Bethlen Farkas bevette munkája 17-ik könyvébe, Csepregi Mihály pedig. Tanácsi Tükör czím alatt 1663-ban Szebenben magyarra fordítva kiadta). Ura halála után visszatért és Zsigmond szolgálatába állott.

Az udvarban nagy befolyással bírt Báthory Bold, a fejedelem unokatestvére. De e gőgös főúr kevélysége s nagyravágyása alkalmat adott ellenemek a fejedelem előtt őt mint trónkövetelőt elvádolni. A rokonok közt ebből származott versengés az országtanácsát egy titkos határozatra birta: békéltessenek ki ők, de minden áron, még azon is, ha Bold számüzetik vagy megöletik, vettessék vége a viszálynak. A határozatot Gálfi és Gyulai közlék Zsigmonddal s ez annak titokban tartását esküvel fogadta. Nem is mondá meg másnak csak gyóntatójának s ez épen magával Bolddal közölte azt. A tanácsosok pedig azzal forditák el a Bold boszúját, hogy az egészet a Gálfi és Gyulai koholmányának álliták. A fő úr most ezek ellen fordult. Kinyert fejdelmi megegyezéssel Gyulait saját jószágán Abafáján összedarabolta (1592), s a menekvő de elárult Gálfit pedig elfogatá s Nagyváradra viteté, honnan fejdelmi parancsból Husztra hurczoltatott. Itt fogságában készité a szerencsétlen önéletirását, beszőve abba kora legnevezetesb eseményeit (kiadták Kemény és Kovács) de befejezésében a fejedelem által megrendelt kivégeztetése (1593) gátlá. Az udvari fondorlatoknak e két áldozat nem volt elég. Midőn a német párt élén az eszes és fondorkodó, simanyelvü és ügyes számitó Huet Alberttel, meggyőződött, hogy a török frigynek általok tervbe vett felbontása a fő urak jobb s tekintélyesb részénél hatalmas ellen-

zékre talál, elhatározták ezeket eltenni láb alól. Tizen a fejdelmi tanácsnok s főurak közül elfogattak s részint nyilvánosan részint fogságban legyilkoltattak. Ez utóbbiak közt Báthori Boldot s Kovachoczy Farkast Számosujvárt fojtották meg (1598). S most Zsigmond a német udvarral lépett szövetségre és Rudolf császár rokonát Mária Krisztiernát nőül vette. Nászuk ünnepélyét egy egykorú leírta (Megj. Ungr. Mag. I. k.). S most felbontva a török frigyet és egyesülve a moldvai és oláh vajdákkal diadalmas hadjáratot kezdett Sinan nagy vezér ellen. E szép és győzedelmes táborozást Décsi fenidézett munkáján s az augsburgi Dilbaum Sámuelén kivül leirta Jacobinus János kolosvári jegyző majd Báthory Zsigmond titoknoka s utóbb Székely Mózes korlátnoka (elesett Brassó alatt 1603.) s kiadta ugyanott 1596-ban. Száraz leirás, mely a polgári történetek mellőzéseért a hadi dicsőségben keres kápótlást. Pedig épen az végetlen nyomornak lett szülőanyjává. Erdély legszomorúbb napjai következnek. Zsigmond háromszor mond le trónjáról s kétszer tér vissza elfoglalni azt, melyet két izben Rudolfnak, s egyszer rokona Báthori András bibornoknak adott át. De ez utóbbi az ellenfejdelmek közül a székelyek által orozva gyilkoltatik meg. Székely Mózes pedig a brassai csatatéren elvérzett országa szinével. Mihály vajda és Básta hol együtt a hazafiak, hol az ármány fegyverével egymás ellen küzdenek. Katonáik s az „ebhajdúk" egész tájakat tesznek néptelenekké, keresett kegyetlenséggel gyilkolják még a védtelen nőket és gyermekeket is, míg a Básta szekerét húzó föld népe képtelen a töméntelen sarczot fizetni. Végre annyi inséghez még a ragály is járul, míg nem a teljesen megtört és megfogyott Erdély csakugyan meghódol Rudolfnak, hogy Bocskai által megszabadíttassék. E kort Székely Mózesnek néytelen által irt életirásán (Benkő gyüjteményében) kivül Enyedi Pálnak csak töredékekben fenmaradt siralmas énekei festik (1598—1603. kiadta gr. Mikó) egyszerüen ugyan, de mindenütt a hazafi fájdalom és elkeseredés hangján, mint tárgyánál és tartalmánál fogva méltó mellék darabja a Carmen miserabilenak.

Bár mily szegénynek tessék e kor évkönyv- s memoireirodalma más országokéval összemérve, de elegendő arra, hogy a

*) Kemény Fundgruben I. 238.

történetnyomozónak buvárlatokra s az irónak feldolgozásra anyagot szolgáltasson. Értelmes főket, jó hazafiakat, közszellem létezését s tiszteletre méltó tudományos életet árulnak el azok termékei. Tanúságosak ma és mindörökké. Mert belőlök tudjuk meg minő szolgálatot tett Erdély már ez időben a magyar nemzetiség fentartása körül. Erdély történetének ezek első kutforrásai Magyarhonának kiegészitő részei A magyarhoni irók Erdélyt illetőleg csak óvatosan használhatók. Istvánffy sokszor téved, Forgács részrehajló a legnagyobb mértékben, a többiek nagy részben kiadatlanok s alig ismertek és ezek közül is a kik nem a János király környezetéhez tartoztak, elfogúltak, s viszont a mi iróink sem első rendü irók Magyarországra nézve. Ma már nincs meg az ok, mely a két tábort elválasztá egymástól s a testvérek közt nem egyszer gyülölködés és szerencsétlenség magvait hinté el. Köztünk és köztök századok vannak. S midőn nemzeti életünket s annak fontos mozzanatait belőlök ismerni tanuljuk, tisztelettel hajoljunk meg előttök, s mindenek fölött óvakodjunk könnyelműleg itéletet mondani rólok.

SZILÁGYI SÁNDOR.